

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Aleš Šafarič

OD NAVIJAŠTVA DO VOJNE V JUGOSLAVIJI

Diplomsko delo

Ljubljana 2008

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
FAKULTETA ZA DRUŽBNE VEDE**

ALEŠ ŠAFARIČ

Mentor: red. prof. dr. Božo Repe

Mentor: doc. dr. Damijan Guštin

OD NAVIJAŠTVA DO VOJNE V JUGOSLAVIJI

DIPLOMSKO DELO

Ljubljana 2008

Diplomsko delo z naslovom
Od navijaštva do vojne v Jugoslaviji
je izdelano s soglasjem obeh
fakultet in urejeno po pravilniku
matične fakultete.

OD NAVIJAŠTVA DO VOJNE V JUGOSLAVIJI

Nogomet kot najpopularnejši šport na svetu je skupaj z množico navijačev vedno imel pomembno mesto v družbi in politiki. Vsaj tako, če ne še večjo vlogo je nogometno navijaštvo, zaradi specifičnih družbenih in političnih razmer v državi ter predvsem mednacionalnih napetosti in vzpona nacionalizma, imelo tudi v Jugoslaviji.

Predmet mojega raziskovanja je bil tako fenomen nogometnega navijaštva v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, s poudarkom na osemdesetih in začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Ker pa je navijaštvo odraz družbenih, ekonomskih in političnih razmer sem se posvetil tudi zgodovinskemu pregledu in analizi družbenopolitičnega dogajanja v državi, s poudarkom na hrvaško-srbskih odnosih, ki so pomembno vplivali na družbeno klimo v državi, ta pa na navijaštvo.

Prišel sem do zaključka, da je navijaštvo napovedovalo in bilo tudi nekakšen uvod v razpad Jugoslavije, vendar pa vsekakor ne njen povzročitelj. Kajti ne glede na vso njegovo prepletenost z nacionalizmom v zadnjih letih pred razpadom države ter množičnostjo in razsežnostjo z njim povezano fizično in verbalno nasilje, je bilo na koncu še vedno le del družbe, zaradi česar ni bilo imuno na družbenopolitična dogajanja, ki so se odvijala okoli njega.

Ključne besede: nogometni navijači, vojna, Jugoslavija, nacionalizem.

FROM HOOLIGANISM TO WAR IN YUGOSLAVIA

Football as the most popular sport in the world together with mass of its supporters has played an important role in society and politics. Because of the specific social and political circumstances and especially because of national conflicts between the nations in Yugoslavia and raise of nationalism, football supporters and hooligans played a significant role in the break-up of the country.

My research focuses on the phenomenon of football supporters in Yugoslavia after World War II, emphasizing its role in the 1980s and in the beginning of 1990s. Because hooliganism reflects social, economic and political situation in the state, I have also focused on historical overview and analysed socio-political occurrences in Yugoslavia, emphasizing Croatian-Serbian conflict, which affected social dynamics in the state and consequently football supporters

I conclude that hooliganism predicted and represented some sort of introduction in the dissolution of Yugoslavia; however, it is not the one to be blamed for it. The main cause was extreme-nationalism in the last decade of the state. Hooliganism was thus a reflection of the socio-political situation in Yugoslavia.

Key words: football supporters, war, Yugoslavia, nationalism.

KAZALO

1. UVOD	7
2. JUGOSLOVANSKI DRUŽBENOPOLITIČNI OKVIR.....	10
2.1 Temeljni pojmi	10
2.2 Nacionalizem.....	11
2.3 Pregled zgodovine Jugoslavije po 2. svetovni vojni	15
2.4 Nacionalizem in komunizem v Jugoslaviji	20
2.5 Hrvaško-srbski konflikt.....	23
2.5.1 Narodna prebujanja v primordialni perspektivi	24
2.5.2 Narodna prebujanja v instrumentalni perspektivi	25
2.5.2.1 Ekonomska razlaga	25
2.5.2.2 Politična razlaga	26
2.5.2.3 Kulturna razlaga	27
2.5.3 O zgodovinski odgovornosti	27
3. NOGOMETNO NAVIJAŠTVO V JUGOSLAVIJI.....	31
3.1 Uvod.....	31
3.2 Šport v Jugoslaviji v osemdesetih letih (kratek pregled)	31
3.3 Oblike in razsežnosti navijaštva in navijaških ekscesov	34
3.3.1 Vizualna ekspresija	35
3.3.2 Verbalna ekspresija	36
3.3.3 Fizično nasilje	36
3.4 Zgodovinski pregled.....	39
3.4.1 Od 1945. do konca šestdesetih let	41
3.4.2 Sedemdeseta leta	43
3.4.3 Osemdeseta leta.....	46
3.4.4 Zagreb, 13. maj 1990.....	54
3.5 Navijaštvo in politika	58
3.5.1 Nacionalizem kot del navijaškega rituala.....	58
3.5.2 Nogometno navijaštvo in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji.....	60
3.5.3 Vpliv krize v Jugoslaviji na pojav nasilja	62
3.5.4 Politizacija nogometnega navijaštva	63
4. ZAKLJUČEK.....	73

5. VIRI IN LITERATURA	75
5.1 Samostojne publikacije	75
5.2 Članki v revijah in zbornikih.....	76
5.3 Internetni viri.....	78

KAZALO TABEL

Tabela 3.1: Fizično nasilje pripadnikov Torcide v obdobju od marca 1989 do junija 1991....	38
Tabela 3.2: Fizično nasilje pripadnikov drugih navijaških skupin v obdobju od marca 1989 do junija 1991.....	39

KAZALO SLIK

Slika 3.1: Navijači Partizana iz Beograda.....	35
Slika 3.2: Skupen transparent Dinama in Crvene zvezde: »Druže Tito mi ti se kunemo«	46
Slika 3.3: Primer transparenta s politično vsebino na tekmi Crvene zvezde in Dinamo v sezoni 1990/91	50
Slika 3.4: Delije v Zagrebu 13.5.1990.	55
Slika 3.5: Zvonimir Boban v spopadu s policijo 13.5.1990 v Zagrebu.....	56
Slika 3.6: Spomenik navijačem Dinama, ki so padli v vojni za Hrvaško, pred stadionom Maksimir v Zagrebu.	57

1. UVOD

Prvi pogled na naslovnico tega diplomskega dela bo zaradi svojega bolj kot ne senzacionalističnega naslova, *Od navijaštva do vojne v Jugoslaviji*, ki bi ga zagotovo pričakovali v kakšnem rumenem časopisju, nedvomno pri marsikomu vzbudil dvome o resnosti in znanstvenosti tega diplomskega dela. Vendar pa je moj namen ravno nasproten, saj naslov, kljub temu, da je široko zastavljen, diplomsko delo že na začetku časovno in prostorsko zakoliči, tako kot tudi razkrije njeno bistvo, to je povezava fenomena navijaštva in navijaškega nasilja ter družbenopolitičnega dogajanja.

V vsaki relativno industrializirani družbi dosega šport visoko mesto zanimanja in privablja mase ljudi. Čeprav je bil sicer moderni šport konstituiran kot način preživljanja prostega časa aristokracije in meščanstva, je skozi čas hitro postal predmet zanimanja vseh slojev prebivalstva, ki so vanj vnašali elemente in posebnosti svoje kulture. In ravno tako se je zgodilo tudi z nogometom, dandanes velikokrat opisanim kot »športom številka ena« ali »najpomembnejša postranska stvar na svetu«, katerega začetke lahko v taki ali drugačni obliki zasledimo praktično po celem svetu in daleč v preteklosti. Nedvomno pa je pradomovina modernega nogometa Anglija oziroma je to postala v okviru izgradnje Anglije kot moderne družbe in kot velike imperialistične države, ki ga je z naslonom na moč, vpliv in ugled Britanskega kraljestva, postopno širila po svetu. Torej je bil že sam začetek nogometa močno prepleten z (angleško) politiko in kulturo oziroma družbo širše, saj danes ne bi bilo te »globalne igre brez podpore športnega imperializma britanskih delavcev, učiteljev in vojakov konec 19. stoletja«.¹ Povezanost s politiko pa je bilo tudi v smislu, da je bil nogomet nasilen in grožnja oblastem, pogosto bil podvržen velikim količinam alkohola, s strani države izzval represivno zakonodajo ter nasploh pogosto deloval kot sredstvo za politične interese.²

Če preskočimo v sedanjost, vidimo, da je nogomet, kljub nenehnemu razvoju in spreminjanju, obdržal svojo glavno prednost pred drugimi športi, to je množico gledalcev. Težko verjetno je namreč, da obstaja kakšna aktivnost, ki je zmožna s svojo privlačnostjo in številom sodelujočih, konkurirati nogometu, ki bolj ali manj redno, na eno mesto, privablja deset tisoče ljudi, pripravljenih na odprtem, v vročini ali mrazu, na vetru ali dežju, prebiti vsaj dve uri ter vse to na svoj strošek, brez neke materialne koristi in vnaprej vzpostavljenemu tveganju, da se vrnejo domov globoko nezadovoljni in razočarani. Poleg tega pa se zmagovito

¹ Richard Giulianotti, *Football. A Sociology of the Global Game* (Cambridge 1999) 22, citirano po: Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa* (Zagreb 2003) 10.

² Norman Jones, *Hooligans: the forgotten side* (Philadelphia 1986), citirano po: Vrcan 2003, 10.

spopada z vsemi novimi izzivi in senzacijami na tržišču zabave ter ohranja stalno in široko bazo navijačev, kljub menjavam generacij in velikim migracijam prebivalstva. Enako je nogomet pred vsemi športi po številu masovnih preteпов in velikih neredov na stadionih in okoli njih, kar se pokaže pri številu mrtvih in ranjenih v teh dogodkih. Ravno zaradi vsega tega ima vse dogajanje okoli nogometa veliko večji obseg od same igre, saj odkar obstaja kot moderni šport, vpliva na način gledanja na svet ter zavzema pomembno mesto v ljudski kulturi, ki na svoj način vpliva na obče družbeno in kulturno ozračje v mnogih družbah, kar pa ga posredno nedvomno vpleta tudi v samo politično dogajanje.

Vse to napisano velja oziroma je veljalo tudi za področje bivše Jugoslavije, ki je imela, tako kot sicer vsaka druga država, svoje specifične družbenopolitične razmere, ki jih najlažje strnemo v naslednje fraze, to je komunistični sistem in socialistična oblast, večnarodna država ter nacionalizem, ki so se odražale v športu, nogometu in posledično navijaštvu. Kakšne so te posebnosti, kako so se razvijale in vplivale na (nogometno) navijaštvo v Jugoslaviji in družbeno dogajanje nasploh pa bom podal v naslednjih straneh.

Cilj mojega diplomskega dela tako predstavljata dve področji, in sicer politika in družba na eni strani ter navijaštvo na drugi strani. Konkretnije pa to pomeni raziskava fenomena nogometnega navijaštva v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni pa vse do njenega krvavega razpada, s poudarkom na osemdesetih in začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Ker pa je navijaštvo odraz družbenoekonomskih in političnih razmer, bom dobršen del naloge posvetil zgodovinskemu pregledu in analizi družbenopolitičnega dogajanja, s poudarkom na hrvaško-srbskih odnosih, ki so pomembno vplivali na družbeno klimo v državi, s tem pa tudi na navijaštvo. Pri analizi se bom namerno ognil drugim republikam, kljub temu, da je njihova vloga v mnogočem pomembna in zanimiva, pa naj si bo to vloga Slovenije na političnem področju bodisi vloga navijaških skupin v BIH. Zaradi kompleksnosti in obširnosti te problematike bom tako vso pozornost posvetil glavnima, zgoraj navedenima akterjema na področju politike, kar se posledično prenaša tudi na področje nogometnega navijaštva, kjer pa največjo nogometno in navijaško rivalstvo predstavljajo ravno nogometni klubi iz tako imenovane »velike četverice« (Dinamo, Hajduk, Crvena zvezda in Partizan) in njihovi navijači oziroma navijaške skupine, ki prihajajo iz teh dveh republik. Kljub tem konkretnim ciljem pa bom primoran za njihovo lažje razumevanje del naloge posvetiti tudi nekoliko podrobnejši razlagi nekaterih teoretičnih pojmov, s to izjemo, da se bom za razliko od diplomskih del s podobno vsebino, skušal osredotočiti le na definicije in razlage, ki veljajo za moje področje naloge, torej za Jugoslavijo.

Diplomsko delo sem razdelil na dva sklopa, politični in navijaški, ki sta po eni strani vsak zase zaključena celota, hkrati pa se medsebojno prepletata in dopolnjujeta, kar še posebej velja za navijaški del, pri katerem se je potrebno za njegovo boljše razumevanje, predhodno seznaniti s prvim, torej političnim delom.

Politični sklop obsega seznanitev z nekaterimi pojmi, s katerimi bom operacionaliziral skozi celotno nalogo in kratek zgodovinski, pretežno politični, pregled dogajanja v drugi Jugoslaviji, kateremu sledi podrobnejša analiza hrvaško-srbskega konflikta ter nacionalizma in narodnega prebujanja (ang. national revival) pri obeh narodih.

V navijaškem sklopu nato sledi splošnejša predstavitev navijaštva na obravnavanem območju in njegovo zgodovinsko ozadje, pomembnejšimi dogodki oziroma incidenti, predstavitvijo navijačev »velike četverice«, ipd. To je nadgrajeno z natančnejšo analizo tega dogajanja, prvenstveno sicer s pomočjo strokovne publikacije različnih (v prvi meri jugoslovanskih) avtorjev, ter tudi s podajanjem mnenj, pogledov in opisov dogodkov neposredno sodelujočih akterjev, dobljenih z navijaškimi fanzini, internetnimi stranmi navijaških skupin, forumov itd.

Izpostavil bi še problem zelo slabe strokovne raziskanosti tega fenomena na področju bivše Jugoslavije, z izjemo deloma Hrvaške, predvsem tiste bolj poglobljene in s strani raziskovalcev, ki izhajajo iz njenega področja, s čimer se zapostavlja zelo pomemben politično-družbeni segment predvojnega dogajanja v Jugoslaviji. Jasno je namreč, da politike ni brez širše družbe in obratno in ravno ta njuna medsebojna interakcija se zelo lepo zrcali skozi nogomet, kot športom številka ena.

2. JUGOSLOVANSKI DRUŽBENOPOLITIČNI OKVIR

2.1 Temeljni pojmi

Glede na to, da nacionalizem v slednjem diplomskem delu zaseda pomembno mesto v obeh delih, tako pri političnem, kot tudi pri navijaškem delu, mu več pozornosti namenjam v posebnem poglavju, medtem ko za ostale relevantne pojme, ki so sicer povečini sami po sebi vsem poznani, zaradi vloge, ki jo imajo pri razumevanju nacionalizma in družbenopolitičnega dogajanja nasploh, podajam strokovno razlago v tem poglavju.

Izraz narod (ang. nation) se nanaša na skupino ljudi, katera sama sebe smatra za skupnost, ki jo povezuje zgodovina, kultura in skupni izvor.³ Definiramo ga lahko tudi kot nekakšne nadgeneracijske življenjske skupine, katere na podlagi volje posameznikov, pripadajo eni skupini in na podlagi sebi pripisanih in tudi prevzetih tradicij, kažejo neko posebno samorazumevanje tistih kvalitete, ki jih razlikujejo od ostalih narodnih skupin.⁴ Pri tem je potrebno opozoriti, da sicer obstajata dve glavni skupini avtorjev, ki vsaka zagovarjata svojo razlago pojma narod. Na eni strani primordialisti opisujejo narode kot naravne in realne, medtem ko jih modernisti kot namišljene konstrukte. Delitev bom nekoliko podrobneje predstavil v naslednjih odstavkih, saj se enaka delitev namreč nadaljuje tudi pri definiranju nacionalizma.

Narodno prebujanje (ang. national revival) označuje ponovni vzpon nacionalizma v etnični skupini, ki je v preteklosti že vsaj enkrat doživela val nacionalizma.⁵

Nacionalni konflikt (ang. national conflict) je konflikt med dvema ali več narodi, pri čemer je konflikt definiran kot zaznano razhajanje interesov.⁶

³ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London 1991) 2, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 2.

⁴ Aleš Debeljak, Prostor kozmopolitizma: Evropa in Balkan, v: *Nova revija* 22 (2003) 259-260, citirano po: Srđan Vrcan, *Nacija, nacionalizam, moderna država: između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija* (Zagreb 2006) 81.

⁵ Christian Dons Christensen in Søren Rinder Bollerup, *Nationalism in Eastern Europe: Causes and Consequences of the National Revivals and Conflicts in Late – Twentieth – Century Eastern Europe* (New York 1997) 2.

⁶ Dean G. Pruitt in Jeffrey Z. Rubin, *Social Conflict: Escalation, Stalemate and Settlement* (New York 1986) 4, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 3.

Homogenizacija pomeni politični obrazec skupinsko vodenega obnašanja, utemeljenem na istorodnosti, enakosti, slogi in neobstajanju velikih razlik glede ciljev delovanja.⁷

Družba je obči pojem, ki se nanaša na vse oblike skupnega življenja ljudi.⁸

Etnocentrizem temelji na centriranju, to je postavljanju v središče en narod nasproti drugemu. Pripadniki istega naroda sebi pripisujejo pozitivne lastnosti, povečujejo lastne značilnosti z neizbežno mero pretiravanja, medtem ko se pripadnike drugega naroda ponavadi satanizira in se jim pripisuje slabe lastnosti.⁹ Etnocentrizem je tehnično ime za nazor, v katerem posameznikova skupina predstavlja središče vsega in je vse ostalo vrednoteno na podlagi nje. Vsaka skupina ohranja svoj ponos in nečimrnost, poudarja svojo superiornost, božanskost in gleda na tujce z nezaupanjem. Na svojo življenjsko pot gleda kot na edino pravo, medtem ko na ostale skupine, z drugačnimi potmi, gleda s prezirom. Etnocentrizem vodi v to, da ljudje pretiravajo in intenzivirajo vse na svoji poti, ki je lastna le njim in se razlikuje od ostalih.¹⁰ Etnocentrizem je predpogoj za nacionalizem, vendar pa le-ta ni le poseben primer etnocentrizma, kajti da entocentrizem postane nacionalizem, mora biti mobiliziran. Z drugimi besedami to pomeni, da mora ideja naroda postati temelj identitete za dovolj velik del populacije in da so pobudniki te mobilizacije pogosto deli elite določenega naroda.¹¹

2.2 Nacionalizem

Takoj na začetku je potrebno razjasniti, da ne obstaja nobena pravilna teorija nacionalizma, ki bi bila popolna in sama po sebi razumljiva, temveč obstajajo samo načini opisovanja različnih oblik nacionalističnih politik. Pri tem je potrebno upoštevati dejavnik politike, ki je globoko vpletena v samo definiranje nacije, kajti vsaka definicija le-te legitimizira določene politične zahteve in hkrati nasprotuje drugim.¹²

⁷ Anđelko Milardović, *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje* (Zagreb 1991) 96.

⁸ Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu* (Zagreb 2003) 50.

⁹ Prav tam, 100.

¹⁰ William G. Sumner, *Folkways* (New York 1959 [1906]) 13, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 12.

¹¹ Paul R. Brass, *Ethnic Groups and the State*, v: *Ethnic Groups and the State*, ed. Paul R. Brass (London 1985) 1-56, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 34.

¹² Vrcan 2006, 81.

Pa vendarle, naj za njegovo razlago uporabim Katunarićevo definicijo, ki nacionalizem definira kot politično gibanje, ki neko teritorialno ali kolektivno enoto, na osnovi različnega kulturnega obeležja ali samo na osnovi različnega tolmačenja njene preteklosti in zgodovinske usode, izdvaja iz nadnacionalne skupnosti. Cilj tega je vzpostavitev delne ali popolne suverenosti lastne države oziroma dosega večje avtonomije znotraj neke države. Pri tem se nacionalizem poslužuje sredstev ideološke propagande ter izgradnje ekonomskih in političnih ustanov, ki so značilna za konkurenčno ali novo nadnacionalno skupnost. Z drugimi besedami, nacionalizem je lokalna zgodba o identiteti in usodi naroda, ki služi premeščanju prebivalstva iz enega v drug veliki sistem. Za dosego tega cilja uporablja demokratske in nedemokratske metode, načelo enakopravnosti in načelo hegemonije.¹³

Vse do pojava teorij o nacionalizmu v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, so dotedanja spoznanja temeljila na dveh predpostavkah, evolucionističnih in kulturnorelativističnih ter novih teorijah, vendar pa so bili prvi zaključki ugotovitev pogosto poenostavljeni in naivni. S stališča evolucionizma, se nacionalizem pojavlja kot faza v razvoju vsake družbe in problemi, ki v njej nastanejo bodo prej ali slej prebrodeni, kot je v primerih zahodnih družb. S stališča kulturnega relativizma pa evropski model nacije-države ni uporaben na drugih področjih sveta in se tamkajšnji nacionalizem smatra za pojav drugačne vrste. Ta pristop je bil razvit tudi v šoli primordializma, ki trdi, da so v nezahodnih družbah stare oblike skupinske pripadnosti tako trdno ukoreninjene in nespremenljive, da onemogočajo integracijo razdeljene družbe v moderno državo. Napake evolucionizma in relativizma so poskušali odpraviti avtorji novih teorij o naciji in nacionalizmu ter postaviti drugačna izhodišča, s čimer se je razvila danes prevladujoča, modernistična šola.¹⁴ Tako imamo na eni strani teorije primordializma, ki za nacijo pravijo, da je zgodovinsko ukoreninjena, moderna naslednica mnogo starejše in širše etnije, ki kot taka v sebi ohranja vse simbole in mite predmoderne etničnosti¹⁵ ter smatrajo, da ima nacionalizem svoj izvor v starih oblikah ali globljih plasteh skupinske identitete in medskupinskih odnosov.¹⁶ Na drugi strani pa imamo moderniste, ki nasprotno od njih, nacijo razlagajo kot proizvod industrializacije, politične demokratizacije, masovnega izobraževanja in medijev. Pred obdobjem modernizacije občutek družbene pripadnosti, v smislu nacionalne pripadnosti, ni mogel obstajati, saj je le-ta proizvod nove politične in kulturne elite. In ravno zaradi tega je

¹³ Katunarić 2003, 89.

¹⁴ Prav tam, 146-147.

¹⁵ Anthony D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era* (Cambridge 1995) 157, citirano po: Katunarić 2003, 150.

¹⁶ Katunarić 2003, 150.

nacionalizem predhoden naciji oziroma narodu. Kako dolgo in na kakšen način se je ustvaril nacionalistični projekt, pa se interpretacije posameznih avtorjev, ki pripadajo tej šoli, razlikujejo.¹⁷

Kot glavni vir pri obravnavi hrvaško-srbskega vprašanja sem uporabil delo Sren Rinder Bollerupa in Christian Dons Christensena, *Nationalism in Eastern Europe*, v katerem pisca skušata problem pojasniti tako s primordialno, kot tudi instrumentalno razlago, saj sta mnenja, da ju ne smemo imeti za medsebojno izključujoči kategoriji, temveč za dopolnjujoči spremenljivki. S tem sem se tako izognil, da bi problem predstavil le z enega vidika, temveč sem poizkušal podati čim širši pogled. Glede na to, da se njun pogled na primordializem ne razlikuje od v prejšnjem odstavku podanih definicij, bom namenil nekaj njunih trditev le o instrumentalizmu. Ta etnično in nacionalno identiteto ne vidi kot izvorno konstanto, temveč kot družbeni konstrukt, ki je fenomen modernizacije.¹⁸ Glavno trditev instrumentalistov je, da je nacionalna identiteta služi kot osnova za mobilizacijo v tekmovalstvu med skupinami in elitami za nadzor nad redkimi naravnimi viri. Nacionalizem je obravnavan kot ideologija, katerega vsebina pa ne temelji na idealu vrednot o dobri družbi, marveč na materialnih interesih. Politika etničnosti in nacionalizem sta samo še ena od vrst politik.¹⁹ Narodno prebujanje tako ne pomeni obuditev neke stare, latentne in mirujoče sile,²⁰ saj za to ni potrebna etnična preteklost, če pa že, pa je le-ta enostavno ustvarjena in nato propagirana. Rezultat tega procesa je ustvarjanje naroda, ki je izmišljena politična skupnost.²¹

V zgoraj omenjenem delu avtorja za instrumentalno pojasnitev narodnih prebujanj, uporabita tri različne razlage, in sicer s pomočjo ekonomije, politike in kulture. Rezultati analize še sledijo, najprej pa je potrebno razložiti za kaj pri tem pravzaprav gre.

- Ekonomska razlaga: Ena najbolj znanih teorij nacionalizma je Hechterjeva teorija notranjega izkoriščanja (ang. internal colonialism), po kateri se neenako širjenje razvoja v državi, odraža v nastanku relativno naprednih in manj naprednih skupin. Močnejša skupina nato to relativno prednost izkoristi ter si preko sistema prestižne položaje in ekonomske privilegije podeli izključno sebi. Rezultat tega je kulturna delitev delavstva, kar vzpodbudi etnično ali nacionalno identificiranje v dve

¹⁷ Prav tam, 181.

¹⁸ Saul Newman, Does Modernization Breed Ethnic Political Conflict?, v: *World Politics* 43 (1991) 451-478, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 41.

¹⁹ Steven Sampson, »Kill Me I'm Serbian!«: Etniske konflikte i Østeuropa, v: *Politica* 24 (1992) 393-407, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 42.

²⁰ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983) 48, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 42.

²¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 2. izdaja (New York 1991) 6, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 42.

različni skupini. Stabilnost sistema je tako odvisna od tega, kako periferna skupina ocenjuje in razume svoj položaj, saj s poslabšanjem le-tega lahko pride do mobilizacije in narodnega prebujanja, katerega glavni cilj je ustvariti neodvisno državo, z namenom ubežati izkoriščanju.²² Ta vzrok za narodno prebujanje Wallerstein šteje za najbolj običajnega, kajti najbogatejše skupine na periferiji se naveličajo podpiranja revnejših sodržavljanov in vidijo rešitev v svoji narodni državi.²³

- Politična razlaga: Kellas ta koncept notranjega izkoriščanja razširi oziroma prenese na politično in kulturno neenakost.²⁴ Primer teorije, ki poudarja politično neenakost, je Laitinov elitni inkorporacijski model (ang. elite incorporation model), ki poudarja, da je glavno vprašanje, ali je elita v središču vključila periferno elito, ali ne. Če je periferija vključena in s tem uživa enak status, pravice in privilegije kot elita v središču, potem bo soodločala pri vzpostavljanju oblasti s središčem, kar skozi generacije tako situacijo vodi v asimilacijo nižjih perifernih slojev v dominantno kulturo. Če pa, nasprotno, lokalna elita nima enakega statusa kot elita v središču, bo le manjši del njih pripravljen soodločati v središču. Potemtakem služijo le kot posredniki, da lahko središče ohranja nadzor nad periferijo, in morejo prenesti svoje ekonomske moči v družbeni status v središču. Takšna situacija vodi v narodno prebujanje, kajti nove generacije na periferiji se znajdejo v brezizhodnem položaju, saj so na eni strani možnosti napredovanja v središče omejene, na drugi pa tudi lokalna, posredna elita ni pripravljena narediti prostora za nove kadre. Zaradi tega je taki eliti politična neodvisnost zelo privlačna, saj bi z njo v novi državi pridobila vplivne službe.²⁵
- Kulturna razlaga: Po njej so narodna prebujanja posledica kulturne zapostavljenosti, do katere pride z diskriminacijo ali žalitvijo na račun posameznikove narodne identitete, jezika, vere, navad, okusa itd. Ta se lahko izraža na dva načina, neposredno med pripadniki dominantnega in

²² Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966* (London 1975) 38, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 42-43.

²³ Immanuel Wallerstein, *Africa: The Politics of Independence* (New York 1961), citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 45.

²⁴ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London 1991) 56, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 43.

²⁵ David D. Laitin, The National Uprisings in the Soviet Union, v: *World Politics* 44 (1991) 139-177, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 43.

nedominantnega naroda, ali pa kolektivno, na daljavo, ko država predpiše neko točno določeno jezikovno ali kakšno drugo uporabo za vse njene državljane.²⁶

Pri vseh treh razlagah je potrebno poudariti, da do sprememb lahko pride šele potem, ko začnejo posamezniki dojemati neenakosti za nepravilne in so se proti temu pripravljene tudi upreti z ustanovitvijo ali pridružitvijo narodnemu gibanju. Ločiti moramo tudi med resnično neenakostjo, ki jo označujemo s pojmom zapostavljenost ali prikrajšanost ter med frustracijo ali domišljeno neenakostjo posameznikov, ki je pa v resnici ni.

2.3 Pregled zgodovine Jugoslavije po 2. svetovni vojni

Po koncu druge svetovne vojne Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) oziroma po letu 1952 preimenovana v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ), pod vodstvom Josipa Broza Tita zmaga na novembrskih volitvah leta 1945 in še isti mesec razglasi Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo.²⁷ Oblast z različnimi ukrepi hitro utrdi, se s političnimi sodnimi procesi znebi nasprotnikov in nasploh oblikuje državo v skladu s komunistično ideologijo. Izvede številne ekonomsko-politične ukrepe, kot so razlastitev veleposestnikov, nacionalizacija oziroma prenos gospodarskih objektov iz zasebnega lastništva na državo leta 1947, uvedba zadružništva in petletk leta 1948 itd., kar je posledično hitro spreminjalo družbeno in socialno podobo države. Že od vsega začetka ostro nastopi proti kakršni koli nacionalistični agitaciji in propagandi, kar je bilo mogoče na prvi pogled celo upravičeno in potrebno, predvsem na tistih narodnostnih mešanih področjih, kjer so bile nacionalistične strasti še kako žive. Vendar pa se je v resnici s ukazi od zgoraj le uveljavljala ideja »bratstva in enotnosti«, svetinje, »proti kateri se ne sme pregrešiti«, ki pa je samo prikrivala precej drugačno stvarnost. Poleg živih nacionalnih napetosti in sovraštva sta bila zanjo značilna tudi sumničav odnos do vsake manifestacije narodnostnega čustva, ki ne bi bila »jugoslovanska«, in bolj ali manj očitno zapostavljanje narodnostnih manjšin. Predvsem se je preprečevalo odkrito, pa čeprav bolečo razpravo o konfliktih med narodi, s čimer se je onemogočilo, da bi jih do konca razčistili in s tem presegli.²⁸

²⁶ James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London 1991) 69, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 44.

²⁷ Jill A. Irvine, *The Croat Question* (Oxford 1993) 3, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 105.

²⁸ Jože Pirjevec, *Jugoslavija: [1918-1992]: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper 1995) 160.

Jugoslavija je vse do leta 1948, ko pride med njo in Sovjetsko zvezo do informbirojevskega spora, tesno prepletena s slednjo. Ta prelomnica pa povzroči zasuk v jugoslovanski politiki, saj je prisiljena iskati nova zavezništva na mednarodnem prizorišču, katere dobi v zahodnih kapitalističnih državah in kasneje gibanju neuvrščenih, hkrati pa zamenja posnemanje sovjetskega sistema komunizma s sistemom socialističnega samoupravljanja. Oblast naj bi tako formalno prevzel delavski razred, državna lastnina je povečini prevedena v družbeno, decentralizacija je segla do nižjih upravnih enot in na formalni ravni sta se ločili država in partija, katera naj ne bi bila več neposredno na oblasti, temveč le še vodilna idejna sila, ki usmerja družbo v pravo smer. Toda kljub spremembam je Jugoslavija ostala komunistična diktatura, brez političnega pluralizma, s političnim monopolom ZKJ, ki je dopuščala reforme le do točke, ko še ni bil ogrožen njen monopol, zaradi česar so številne reforme ostale le v zametkih in na pol poti, to pa podlaga za nenehne krize in zaostrovanja med njenimi zagovorniki in nasprotniki. Podoben konflikt je povzročala njena ureditev, ki je bila kljub oznaki federalna, prva povojna leta zelo centralizirana.²⁹ Država je bila po ustavi z leta 1946 sestavljena iz šestih republik, katerih meje so bile načrtane tako, da bi čim bolj zadovoljile nacionalna pričakovanja različnih narodov. Iz obzira do lokalnih manjšin sta bili znotraj Srbije tudi avtonomni pokrajini Vojvodina in Kosovo-Metohija, medtem ko Srbi na Hrvaškem in v Bosni niso dobili nobene kulturne ali upravne avtonomije, saj naj le-te ne bi niti potrebovali, glede na to, da naj bi bili s socializmom mednacionalni problemi preseženi. Sklicevanje na »bratstvo in enotnost« ni moglo prikriti dejstva, da je nova država spet močno centralizirana in da srbsko-črnogorsko jedro spet narekuje svoje civilizacijske modele Slovincem, Hrvatom in Makedoncem. Sicer so predstavniki slednjih bili v političnem vrhu dostojno zastopani, vendar pa so vzvodi oblasti v vojski, tajnih službah in diplomaciji ostali v rokah Srbov, ki so bili tako že od začetka znova profilirani kot »državotvoren« narod, čeprav niso imeli ne številčne ne gospodarske ali kulturne moči za izvrševanje te vloge.³⁰ Tako ni presenetljivo, da je do glasnejših mednacionalnih sporov prišlo že ob koncu petdesetih let, saj je prišlo do številnih predlogov o poenotenju raznih predpisov, med katerimi so bili kritik deležni še posebej tisti, ki so posredno govorili o eni kulturi, jeziku ali narodu.

Na čelu nasprotnikov centralizaciji sta bili Slovenja in Hrvaška, katerih odpor se je močno povečal v sredini leta 1965 in z ustavnimi amandmaji v letih 1967, 1968 in 1971, ko se začnejo pojavljati težnje po reformi federacije. Takrat se aktualizirajo konfederalne ideje in

²⁹ Bollerup in Christensen 1997, 105.

³⁰ Pirjevec 1995, 164.

odpre se hrvaško vprašanje, ki doseže vrhunec leta 1971 z množičnim nacionalnim gibanjem, hrvaško pomladjo ali maspokom (hr. masovni pokret), ko se postavijo zahteve po reformi federacije, zmanjšanju zveznih skladov za pomoč nerazvitim, večje neodvisnosti od središča itd.³¹ Gibanje je bilo zatrto, voditelji pa enostavno odstranjeni z oblasti.³² Čistke, ki so zajele tudi (reformistične) gospodarstvenike, so prinesle hude posledice za gospodarstvo, saj je po razmeroma ugodnih ekonomskih kazalcih v šestdesetih, ko je država dobila novo ustavo (1963), se preimenovala v Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ) in uvedla ekonomske in politične reforme v smeri večje decentralizacije v korist republik, sledila gospodarska stagnacija. Pri tem je potrebno poudariti, da so politične in gospodarske čistke zajele »reformistične« akterje v vseh republikah, tudi v Srbiji, kjer je poraz »najbolj pismenega dela srbske družbe« ponovno odprl vrata »levantinski« smeri, ksenofobni in zaprti v svoje mite, nesposobni, da bi iztrgala svoj narod iz gospodarske in civilizacijske zaostalosti.³³

Pomembno novost prinesejo spremembe v vojaški organizaciji, saj se leta 1968 poleg enotne Jugoslovanske ljudske armade (JLA), oblikujejo tudi republiške teritorialne obrambe, ki igrajo ključno vlogo predvsem pri kasnejšem osamosvajanju republik. Največje spremembe prinese pa nova ustava leta 1974, ki da državi konfederativno obeležje. Uveden je delegatski sistem, katerih osnovne celice so postale temeljne organizacije združenega dela (TOZD), medtem ko je bila na najvišji ravni zvezna skupščina razdeljena na dva domova, zvezni zbor ter zbor republik in pokrajin, ki sta bila sestavljena po paritetnem ključu. Takšna ureditev kot tudi dodatna krepitev avtonomnih pokrajin naj bi republikam, na prvem mestu Srbiji, onemogočila, da bi imele v skupščini prevelik vpliv. Tako republike kot avtonomni pokrajini so namreč imeli pravico veta, s čimer so bili prisiljeni k stalnemu iskanju konsenza in usklajevanju medsebojnih interesov. Središčno vlogo združevanja je ustava dodelila kolektivnemu predsedstvu države, ki je načeloval državi in imel devet članov: po enega iz vsake republike in pokrajine, poleg predsednika ZKJ, funkcija katera je za »nedoločen čas« pripadala Titu. Vendar pa je kljub vsemu ustava še vedno predvsem potrjevala vlogo ZKJ kot politične organizacije, ki je poklicana, da zagotovi vodilno vlogo delavskemu razredu, s tem pa je še enkrat potrjevala identičnost med državo in partijo.³⁴

Nova ustava pa je povzročila nove napetosti, primarno s strani srbske politike, ki je nasprotovala odtegnitvi pokrajin Kosova in Vojvodine nadzoru srbske vlade, obenem pa

³¹ Milardović 1991, 124.

³² Jill A. Irvine, *The Croat Question* (Oxford 1993) 258, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 105.

³³ Pirjevec 1995, 309.

³⁴ Prav tam, 339.

poudarjanju državnosti republik, ki je podčrtala meje med Srbijo, Bosno in Hercegovino, Hrvaško, Makedonijo in Črno goro, s tem pa tudi razkosanost srbskega naroda. Pritoževali so se, da Srbija ni enakopravna drugim republikam, da je postala federacija v federaciji in da so avtorji ustave namerno povečali avtonomijo pokrajin, z namenom da oslabijo Srbijo. Nekateri pomembni beograjski politiki so izdelali »modro knjigo«, v kateri so v štirih točkah zahtevali, da se na zveznem nivoju omeji princip konsenza med republikami, da se v avtonomnih pokrajinah povečajo pristojnosti, jim zagotovi potrebno gospodarsko pomoč, oblikuje program za Kosovo, ki naj bi ga pripravil srbski izvršni svet, financirala pa celotna država.³⁵ Glavni spor med nasprotniki in zagovorniki ustave pa je izbruhnil po Titovi smrti.

Smrt predsednika Tita maja 1980, ki je Jugoslavijo vodil 35 let, je razkrila in odprla vse njene slabosti in napake. Država je padla v globoko politično in gospodarsko krizo, kar se je ob dodatnem nerešenem nacionalnem vprašanju, pokazalo že leta 1981 na Kosovu, kjer je država reagirala na najbolj preprost in nedemokratičen način, z represijo, ki je bila mišljena tudi kot opomin Slovencem in Hrvatom, katerih protisrbske in protijugoslovanske »nacionalistične težnje« so v Beogradu že dalj časa povzročale resne skrbi. Smrt glavnega vzdrževalca partijske discipline in najvišjega rabsodnika v medrepubliških sporih, je povzročila, da so republike dobile bolj ali manj proste roke pri uresničevanju prejšnjih reform ter možnost, da prenesejo svojo realno politično in ekonomsko moč s federalne na republiško raven.³⁶

Zaostrovanje na vseh ravneh je vodilo v oblikovanje (leta 1986) dveh jasnih konceptov reševanja nastale situacije, slovenskega in srbskega, katera sta si bila diametralno nasprotna. K sporu med združenjema pisateljev obeh narodov, je svoj del prispevala še Srbska akademija znanosti in umetnosti (SANU), ki je v svojem memorandumu prikazovala položaj srbskega naroda kot katastrofalen, razkosanega na sedem republik in pokrajin, ekonomsko podrejenega Sloveniji in Hrvaški ter oropanega duhovne, kulturne in državniške identitete. Še posebej naj bi bili Srbi ogroženi v republikah in pokrajinah, kjer so bili v manjšini, predvsem na Kosovu in na Hrvaškem. Za zaščito legitimnih pravic so zahtevali spremembo ustave, uvedbo demokratičnega federalizma, ki ne bi oviral gospodarske integracije države ter udejanjanje popolne nacionalne in kulturne celovitosti srbskega naroda, neodvisno od republike ali pokrajine, v kateri živi.³⁷

³⁵ Prav tam, 346.

³⁶ Bollerup in Christensen 1997, 105.

³⁷ Pirjevec 1995, 382.

Zahteve so si za cilj zastavili tudi v ZK Srbije, ki je leta 1986 dobila novega predsednika, Slobodana Miloševića, na roko pa jim je zagotovo šlo tudi vodstvo JLA, ki se je v vlogi zadnjega branilca celovitosti socialistične Jugoslavije in njenega sistema, zavzemalo za večanje centralne oblasti države. Vse te zahteve pa bi prizadele pravice drugih republik in narodov v Jugoslaviji in pod vprašaj postavile tudi obstoječe meje med republikami.³⁸

Srbska politika je svoj vpliv močno okrepila v letih 1988 in 1989 z organiziranjem množičnih shodov oziroma »mitingov resnice«, s katerimi je uspela zamenjati vodstvo avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine ter Črne gore, na čigar mesta je postavila poslušne somišljenike. Slovenija in Hrvaška sta reagirali z organiziranjem prvih svobodnih in večstrankarskih volitev v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Nove oblasti so oktobra istega leta Srbiji predlagale preureditev države po konfederalnih načelih, kar pa so srbske oblasti zavrnila. Decembra je v Sloveniji izveden referendum o neodvisnosti Slovenije, dan pred tem pa na Hrvaškem sprejmejo novo ustavo, ki Hrvaški podeli popolno suverenost, vzame pa srbskemu narodu dotedanji status konstitutivnega naroda Republike Hrvaške ter ga postavi v položaj narodne manjšine³⁹, ki zato stori korak dlje in razglasi Republiko srbsko krajino. 25. junija 1991 obe republiki sprejmeta deklaracijo o neodvisnosti obeh držav, to pa sproži oborožene spopade in krvav konec Jugoslavije.

Če pogledamo podrobneje situacijo na Hrvaškem, lahko opazimo, da njena pot in delovanje v drugi polovici osemdesetih let ni bila zelo drugačna od tiste v Srbiji. Tudi Hrvaško je namreč preplaval val nacionalizma, pa čeprav je vse do leta 1989 kazalo, da je ZK Hrvaške sposobna obvladati razmere in ljudsko nezadovoljstvo, ki je pritiskalo od spodaj. Moč slednje je hitro uplahnila, tako da je v začetku leta 1990 nastala praznina, katero je zapolnilo kakih štirideset političnih strank. Šlo je za hiter in buren proces, v katerem se je najbolj uveljavila Hrvaška demokratska zveza (HDZ), sicer nosilka konservativnih, paternalističnih in nacionalističnih idealov. V jugoslovansko dramo, ki jo je zadnjih nekaj let zaznamoval spor med Slovenijo in Srbijo, se je ponovno vključila Hrvaška in povzročila vrnitev starega etničnega spopada oziroma konflikta na ravni vrednot, ki so jih izražale zahteve po istem življenjskem prostoru. Milošević ji seveda ni ostal dolžan, vendar pa je z gonijo proti Hrvaški in opominjanjem na ustaške zločine med drugo svetovno vojno prispeval le k nastanku zavezništva med Slovenci in Hrvati, ki pa je bilo izrazito taktičnega značaja. Hrvaški je zmaga HDZ na volitvah 1990 in izvolitev Franja Tuđmana za predsednika prinesla obrat v desno in pretres v Jugoslaviji, saj se je morala soočiti s politično organizacijo, ki je

³⁸ Prav tam, 383-384.

³⁹ Konrad Kolšek, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji* (Maribor 2001) 51.

imela veliko ustaško usmerjenih podpornikov, kar je vrglo senco na proces demokratizacije na Hrvaškem in Srbe še utrdilo v prepričanju, da se Hrvatje ustaških zločinov ne kesajo. V prid jim zagotovo tudi niso bili razni razglasi in govori o tem, da si mora Hrvaška zagotoviti svoje zgodovinske meje, menjava rdeče zvezde v zastavi s starim hrvaškim grbom, rdeče-belo šahovnico, ki so jo med vojno uporabljali tudi ustaši ter nepriznavanjem manjšinskih pravic Srbom in drugim nacionalnostim, živečih na ozemlju Republike Hrvaške. Predvsem zaradi zadnjega, so tudi v Srbiji začeli razmišljati o samostojni Srbiji, seveda skupaj z zaščito vseh, ki so živeli zunaj njenih republiških meja.⁴⁰

Vzporedno z dogajanjem na politični ravni, je tako že poleti 1990 začelo prihajati do mednacionalnih spopadov in izgredov med Srbi in Hrvati v raznih krajih na Hrvaškem, predvsem v Kninski krajini in Dalmaciji, katere je nekaj časa preprečevala JLA,⁴¹ ki je bila sicer uradno nevtralna, vendar pa je kmalu postalo jasno, da je na strani hrvaških Srbov. To je še posebej evidentno postalo spomladi 1991, ko je JLA želela razorožiti hrvaške policijske enote, Hrvaška pa je na to odreagirala z blokado vojašnic in konvojev.⁴² Nasploh se je JLA, ki se je soočala z množičnim odporom novačenju vojakov, začela spreminjati iz večetnične v povsem srbsko vojsko in se oprla na krajevno policijo, enote teritorialne obrambe in paravojaške skupine, ki so jih organizirale srbske nacionalistične sile in srbsko notranje ministrstvo. Vojna na Hrvaškem je v polni meri izbruhnila julija 1991 po tem, ko se je v Sloveniji končala z odhodom JLA.

2.4 Nacionalizem in komunizem v Jugoslaviji

Do druge polovice petdesetih let v Jugoslaviji ni bilo kakšne tehtnejše javne analize mednacionalnih odnosov v državi oziroma se ta problematika sploh, razen s historičnega vidika, pa še to na prav poseben način, ni obravnavala. Izjema so bili le tisti deli države, kjer so se v prvih dveh letih po vojni, poleg KPJ, ohranile tudi druge stranke, zlasti v Srbiji, ki so občasno javno načenjale vprašanje mednacionalnih odnosov, vendar pa brez možnosti vplivanja na njihovo reševanje. Politiko tega je, tako kot na drugih področjih, določal ozek vodilni vrh KPJ, ki je konflikte reševal po načelu demokratičnega centralizma, to se pravi, da se jih je čim bolj minimiziralo, zadušilo s pomočjo partijske discipline in jih razlagalo s težavami trenutne ekonomske in politične situacije ter ostankov nekdanjih buržoaznih

⁴⁰ Pirjevec 1995, 403-406.

⁴¹ Kolšek 2001, 51-52.

⁴² Bollerup in Christensen 1997, 232.

odnosov. Nacionalizem je bil tako označen kot eden tistih reakcionarnih dejavnikov, ki vlečejo nazaj, zapirajo socialistično perspektivo in zavirajo oblikovanje socialistične zavesti. Če se socialistične sile ne bi aktivno bojevale proti njemu, bi lahko spodkopaval mnoge rezultate narodnoosvobodilne vojne in revolucije. Do sprememb je prišlo že sredi petdesetih let, ko so se mednacionalne napetosti začele kazati in ko so jih v jugoslovanskem vrhu začeli tudi resno jemati, kar se je potrdilo s sedmim kongresom ZKJ, leta 1958, na katerem so posredno odprli nacionalno problematiko in Programom ZKJ. Sredi šestdesetih let je nato nacionalno vprašanje postalo vedno bolj osrednja in po VIII. kongresu ZKJ tudi dovoljena tema publicističnih, kulturnih, znanstvenih in drugih razprav, ki so jih v osemdesetih kronale še številne strokovne raziskave.⁴³

Čeprav je težko presoditi v kolikšni meri so raziskovalci slednjih sprejemali uradno predpisano dogmo, da je nacionalizem glavni vzrok krize socializma ali tako imenovani službeni antinacionalizem in v kolikšni so verjeli, da je socializem na osnovi partijske diktature nedorečen in neizvedljiv, pa je gotovo, da so službeni antinacionalizem morali sprejeti, če so želeli v takem režimu delovati in narediti kariero. V nedemokratičnih režimih se je poleg stigmatiziranja nacionalizma ponavadi slednjega poskušalo zamenjati za podobno ideologijo identitete in delno ali v celoti prevzeti njegove mite o preteklosti in junakih, ki so se resnično ali navidezno borili za pravice naroda ali nacionalno enakopravnost.⁴⁴

Tako je bilo tudi v primeru Jugoslavije, kjer so Tito in jugoslovanska komunistična elita pazljivo v »slavno zgodovino« vnesli politike, kateri so se v zgodovini posameznih jugoslovanskih narodov istočasno borili za nacionalno osvoboditev in za uvedbo socializma, kot nacionaliste s progresivnimi »pravimi« cilji.

Pri popisu prebivalstva je bila že kmalu uvedena kategorija Jugoslovan, ki je med partijskimi funkcionarji veljala za zametek bodočega (socialističnega) naroda ali če že ne zamenjava za obstoječe narode, pa vsaj kot najbolj patriotska kategorija pripadnosti. Vendar pa so se ponavadi z njo identificirali bodisi le tisti, ki so izhajali iz nacionalno mešanega zakona bodisi tisti znotraj partijskega in državnega aparata z namenom, da jim bo pomagalo pri karieri. »Službeni antinacionalisti« med jugoslovanskimi komunisti so redko favorizirali določeno nacionalnost kot lojalnejšo jugoslovanskemu režimu, vse do pred koncem režima,

⁴³ Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, v: *Borec* 3 (45) 286-292.

⁴⁴ Katunarić 2003, 28-36.

ko so predvsem v vojski in tajni policiji začeli odkrito izražati nezaupanje v nesrbske kadre, ki so bili že tako ves čas podproporcionalno zastopani.⁴⁵

Nacionalizem je postal glavna smer v politiki in kulturi v vseh glavnih delih Jugoslavije od sredine osemdesetih let dalje in je najkasneje v začetku devetdesetih povsod dobil status državne politike. Pri tem je bil navzven predstavljen kot primerna politična strategija za hiter izhod Jugoslavije iz dolgotrajne in težke družbene krize, ki se je manifestirala kot kriza jugoslovanskega realsocializma in kot kriza federativne jugoslovanske države ter kot način za svojevrstno blokiranje krize in njenih dezintegrativnih družbenih učinkov. To je bila kriza, v kateri se je na klasičen način pokazalo, da so institucije političnega sistema s svojim ideološkim aparatom in kulturnimi obrazci, če izvzamemo njene razvojne potencialne, dosegle konec družbenega razvoja, še posebej razvoja materialnih in nematerialnih človeških proizvodnih in ustvarjalnih potencialov družbe. Istočasno se je kriza manifestirala v vse večjem prepadu med naraslimi in vse večjimi željami ter pričakovanju ljudi in možnostim, da jih uresničijo v okviru obstoječega sistema. Na tej podlagi je stari sistem izgubil legitimnost in sposobnost aktiviranja razpoložljivih človeških potencialov, če že ne za izhod iz težke krize, pa vsaj v taki meri, ki bi bila potrebna za njegov obstoj. Naslanjal se je le še na pasivno lojalnost državljanov, kajti izgubo sposobnosti ni več mogel nadoknaditi kot mnogokrat do tedaj z ideološkimi kampanjami in dodatnimi količinami represije. Pri rušenju sistema so celo pomagale »varovalke«, ki so bile postavljene ravno zato, da do tega ne bi prišlo, kar se je na najbolj viden način zgodilo pri delovanju Teritorialne obrambe in JLA. V tem smislu je sistem v prvi meri pravzaprav zrušil sam sebe. Poleg tega ji na roko zagotovo niso šle niti razmere na mednarodnem področju, kjer se je spremenilo geopolitično ravnotežje širših razmerij, v katerem je bila dotlej Jugoslavija svojevrsten faktor stabilnosti.⁴⁶

Nacionalistična ideologija je bila povsod glavni način, s katerim je prišlo do redefiniranja narave legitimne oblasti in do politične mobilizacije na prostoru Jugoslavije, vodila pa je tudi do tega, da je nacionalizem postal glavni dejavnik procesa globalne družbene, politične, ideološke, ekonomske in kulturne dekonstrukcije in rekonstrukcije jugoslovanskega prostora. Z drugimi besedami, nacionalizem je v različnih oblikah, ki so vse enako pomenile praktično redefiniranje narave legitimne oblasti – v osnovi sta bili dve ključni različici: radikalna in tradicionalna antikomunistična, restavratorska, usmerjena na drastične

⁴⁵ Prav tam, 36-37.

⁴⁶ Vrcan 2006, 36-37.

spremembe ob temeljitih društveno-ekonomsko-kulturnih zamenjavah na način tako imenovanih šok terapij ter »filokomunistična«, usmerjena na spremembe ob kontinuiteti in na način menjati mnogo tako, da se v osnovi in strukturi oblasti ne bi nič spremenilo, vendar obe enako pripravljeni uporabiti nasilje za doseg svojih strateških ciljev – vzpostavil svojo politično dominacijo in svojo kulturno hegemonijo, ki je deloma imela tudi kvazidemokratsko legitimnost ter iz sfere javnosti uspel izključiti oziroma vsaj potisniti na rob vsako nenacionalistično alternativo, kot nekredibilno ali nerealistično, ali v najboljšem primeru, samo kot marginalno. To pa je pomenilo, da je nacionalizem deloval kot glavna programska podlaga novim političnim silam oziroma elitam za ta prehod in kot ključni ideološki okvir za politično mobilizacijo množičnih razmer za takšne politične namene ter postal najširša kulturna osnova, s katero so politične sile pridobivale na legitimnosti in si zagotovile mednarodno podporo. Tako nacionalizem ni preplaval le vse institucije in vzvode oblasti, temveč je s svojo vsebino okupiral vso javno sceno, to se pravi tako politične stranke, kot tudi ideje, ki načelno pripadajo civilni družbi oziroma v veliki meri kar celotno vsakdanje življenje.⁴⁷ Na tem prostoru nacionalizem ni nastopil kot negacija demokracije, temveč kot eden izmed njegovih »strupenih plodov« in kot nevarnost, ki jo prinaša »višek demokracije«, medtem ko je bil z druge strani samo še ena potrditev zgodovinskega dejstva, da je »tako imenovana era nacionalnih držav polna vojn, ki so v borbi za nacionalno eksistenco vodile do totalne vojne«.⁴⁸

2.5 Hrvaško-srbski konflikt

Analiza Bollerupa in Christensena v delu *Nationalism in Eastern Europe* se sicer osredotoči le na področje Hrvaške, vendar pa vključuje poleg hrvaškega narodnega bujenja tudi narodno bujenje Srbov, živečih na ozemlju republike Hrvaške, ki so neločljivo povezani s politiko sosednje republike in nasploh s širšim družbenopolitičnim dogajanjem v Jugoslaviji. Nenazadnje je vprašanje hrvaških Srbov tudi srž, ali pa vsaj eden glavnih izmed njih, hrvaško-srbskega spora, s tem pa tudi vzrok razpada Jugoslavije in vojne, ki se je odvijala ravno na teh etnično mešanih področjih Hrvaške.

⁴⁷ Vrcan 2006, 39.

⁴⁸ Hans Ulrich Wehler, *Nacionalizam* (Zagreb 2005) 139, citirano po: Vrcan 2006, 40.

2.5.1 Narodna prebujanja v primordialni perspektivi

V skladu s primordializmom, ki išče vzroke narodnega prebujanja v preteklem zgodovinskem dogajanju, je potrebno najprej razložiti zgodovinsko ozadje spora med Hrvati in Srbi. Ta sega vse do obdobja Avstro-ogrskega imperija, v katerem je imela Hrvaška, v okviru Ogrske, polavtonomen status. Vendar pa hrvaške oblasti niso imele jurisdikcije nad področjem Vojne Krajine, čeprav so jo večkrat zahtevale, s trditvijo, da so območja nekdanj pripadala Hrvaški.⁴⁹ Na drugi strani pa so Srbi, ki so tam živeli, želeli obdržati svoj avtonomen status, ki so si ga priborili po svoji naselitvi na tistem območju. Spor glede statusa področja naseljenega s Srbi, ki je kasneje kot del leta 1866 ukinjene Vojne krajine pripadel Hrvaški, se tako od tedaj nadaljuje in je povzročil konfliktno hrvaško-srbske odnose. Hrvati so se vedno bali, da bi se krajinski Srbi združili z ostalimi Srbi v Veliko Srbijo, kar naj bi se po njihovem prepričanju tudi zgodilo v Jugoslaviji med obema svetovnima vojnoma.⁵⁰ Kljub temu, da so se Kraljevini SHS pridružili prostovoljno, so namreč že po nekaj letih smatrali, da so dominirani s strani Beograda in Srbov kot pred tem podobno že s strani Budimpešte in Madžarov. Ta občutek pa je še okrepila diktatura kralja Aleksandra leta 1929.

Strah hrvaških (skrajnih) nacionalistov pred srbsko hegemonijo je vodil v politiko poskušanja izbrisati Srbe na Hrvaškem za čas druge svetovne vojne, ko je bila Hrvaška ustaška država, ki je sodelovala z nacistično Nemčijo. Čeprav jim načrt v celoti ni uspel, je vseeno več sto tisoč Srbov umrlo v koncentracijskih taboriščih kot posledica tega genocida.⁵¹ Ti dogodki so seveda na drugi strani povzročili stalno prisotno protihrvaško razpoloženje med Srbi na Hrvaškem.⁵²

Tako Hrvati kot hrvaški Srbi imajo močno skupinsko zavest, ki temelji na različnih etnijah in zgodovinskem dogajanju med njima. Glede na to, da so se narodna prebujanja dogodila ravno v poznih osemdesetih in zgodnjih devetdesetih letih, si je to možno razlagati s tem, da je dotedanji represiven režim v Jugoslaviji sprejel določena liberalna načela, ki so ta bujenja omogočila. Poleg tega pa so jim pot olajšala še že obstoječe republiške enote in ustavne pravice.⁵³

⁴⁹ Jill A. Irvine, *The Croat Question* (Oxford 1993) 20, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 104.

⁵⁰ George Schoepflin, The Ideology of Croatian Nationalism, v: *Survey: A Journal of East and West Studies* 19 (1973) 123-146, povzeto po: Bollerup in Christensen 1997, 104.

⁵¹ Bollerup in Christensen 1997, 104.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam, 102.

2.5.2 Narodna prebujanja v instrumentalni perspektivi

2.5.2.1 Ekonomska razlaga

S hrvaškega stališča je bil Beograd in Srbija center izkoriščanja, medtem ko so Hrvaška in ostale nesrbske republike pripadale periferiji. Vendar pa realno gledano Hrvaška ni bila manj razvita periferija, celo nasprotno, njen BDP je bil za četrtno večji od jugoslovanskega povprečja, kar je šlo predvsem na račun relativno dobro razvite industrije in turizma.⁵⁴ Hrvaška je z ekonomskimi reformami proti koncu šestdesetih let, ko se je pomemben del odgovornosti za administracijo prenesel na republike, dobila relativno veliko ekonomsko avtonomijo, ki jo je zadržala tudi v sedemdesetih.⁵⁵ V osemdesetih je državo prizadela ekonomska kriza, ki so jo federalne oblasti želele reševati s tako imenovanim stabilizacijskim programom, kateremu pa so se Hrvati uprli, saj niso hoteli izgubiti pridobljenega ekonomskega vpliva. V isti sapi so se pritoževali tudi zaradi sredstev, ki so jih vplačevali v sklad za manj razvite južne republike.⁵⁶

Torej, čeprav ni empiričnih dokazov, ki bi nakazovali ekonomsko izkoriščanje, so se Hrvati obregnili ob zgoraj omenjene federalne ukrepe do te mere, da je zagrenjenost z domnevnim ekonomskim izkoriščanjem pomenila pomembno silo pri narodnem prebujanju. K temu pa je pripomoglo še dejstvo, da se je ekonomska situacija v Jugoslaviji drastično poslabšala v osemdesetih letih, kar je vodilo v prepričanje, da jim bo zunaj federacije šlo mnogo bolje.

Srbska manjšina na Hrvaškem je za svoje središče izkoriščanja smatrala Zagreb, in sicer ker je imela Hrvaška v Jugoslaviji relativno visoko stopnjo samouprave ter je svojo neodvisnost od federalnega središča, po vzponu nacionalistov na oblast spomladi 1990, še povečala. Srbsko prebivalstvo je bilo na Hrvaškem večinoma zaposleno v kmetijstvu, ki pa zaradi geografskih razmer Krajine nikoli ni bilo dobro razvito. Hrvaške oblasti so obtoževali, da Krajini namenja premalo kapitalskih investicij in premalo vlaga v infrastrukturo.⁵⁷ Glede na dotedanje stanje tako niso imeli razloga, da bi verjeli, da se bo njihovo ekonomsko stanje

⁵⁴ Borislav Skegro, James H. Gapinski in Thomas W. Zuehlke, *Modeling the Economic Performance of Yugoslavia* (New York 1989) 26, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 107.

⁵⁵ Henryk Flakierski, *The Economic System and Income Distribution in Yugoslavia* (New York 1989) 17, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 107.

⁵⁶ Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991* (Indianapolis 1992) 155, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 107.

⁵⁷ Prav tam, 110.

izboljšalo v neodvisni državi Hrvaški. Nasprotno, številni Srbi so z hrvaškim narodnim prebujanjem, izgubili službo enostavno zato, ker so bili Srbi.⁵⁸

2.5.2.2 Politična razlaga

Reforme proti koncu šestdesetih let so povečale politični vpliv republik in tako je ostalo tudi po tem, ko so federalne oblasti obračunale s hrvaško elito, ki je leta 1971 želela še večjo avtonomijo. Še več, decentralizacija se je z novo ustavo iz leta 1974 še povečala in uvedla tudi kolektivno predsedstvo, pri katerem je imela vsaka republika in pokrajini možnost veta. Ta sicer vse do Titove smrti ni prišel do izraza in do vloge, ki mu je bila namenjena, nato pa je bil pogosto blokiran z uporabo veta. Poleg tega so sčasoma v njem zavladali (homogenizirani) Srbi, ki so imeli v njem polovico glasov ter predlagali ponovno centralizacijo Jugoslavije, kateri so Hrvati, ki dotlej niso bili politično zapostavljeni, odločno nasprotovali.⁵⁹

Vendar pa Srbi niso dominirali le na federalni ravni, temveč pri represivnih organih. Tako je bilo leta 1990 le 13% oficirjev JLA Hrvatov, medtem ko je bil delež Srbov 54%. Podobno je bilo tudi v ZK Hrvaške, kjer je bila četrтина članov Srbov in v policiji na Hrvaškem, kjer jih je bilo kar 67%.⁶⁰ Hrvati so bili politično zapostavljeni, vendar pa le do določene mere, kar pa je vseeno zadostovalo, da so se tako počutili. Nasprotno so imeli Srbi na Hrvaškem, kljub svojemu manjšinskemu položaju, privilegiran status vse do leta 1990, ko so hrvaški nacionalistični politiki izkoristili svojo nanovo pridobljeno politično moč za odpuščanje Srbov s prestižnih in vplivnih mest na republiški in lokalni ravni.⁶¹ S tem zapostavljanjem srbske elite s strani novega hrvaškega središča se je pri Srbih okrepil strah pred prihodnjo politično zapostavljenostjo in prepuščenostjo na nemilost hrvaški večini, brez podpore srbske matice, kar je rezultiralo v njihovih političnih zahtevah po avtonomiji Krajine.⁶²

⁵⁸ Andrea Nativi, *The Yugoslavian Tragedy*, v: *Military Technology* 12 (1991) 92-98, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 110.

⁵⁹ Mojmir Križan, *Nationalismen un Jugoslawien: Von postkommunistischer nationaler Emanzipation zum Krieg*, v: *Osteuropa* 42 (1992) 121-140, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 108.

⁶⁰ Stan Markotich, *Ethnic Serbs in Tudjman's Croatia*, v: *RFE/RL Research Report* 2 (1993) 28-33, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 109.

⁶¹ Jill A. Irvine, *The Croat Question* (Oxford 1993) 281, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 111.

⁶² Lenard J. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia* (Oxford 1993) 131, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 111.

2.5.2.3 Kulturna razlaga

Na Hrvaškem je po utišanju kritikov jugoslovanskega sistema, ki naj bi po njihovem dušil hrvaški jezik, kulturo in zgodovino, leta 1971 tišina, razen pri katoliški cerkvi, ostala vse do osemdesetih let. Nato pa so vzpenjajoči se hrvaški opozicijski politiki s kritiko federalnih oblasti, da zatira hrvaško kulturo, skušali mobilizirati množice. Vendar pa je sicer zelo težko reči, v kolikšni meri so bili Hrvati kot celota kulturno zapostavljeni oziroma ali so sploh bili.⁶³

Pri Srbih na Hrvaškem je do kulturne zapostavljenosti in frustracije prišlo s spremembami oblasti na Hrvaškem, ko latinica postane edina uradna republiška pisava in hrvaški nacionalisti ponovno obudijo stare hrvaške simbole, ki Srbom obudijo spomine na obdobje ustaškega režima. Stanje se še poslabša, ko hrvaške oblasti ne ugodijo srbskim zahtevam po kulturni avtonomiji, ki je njihova edina zahteva,⁶⁴ zaradi česar te prerastejo v zahteve po politični in teritorialni avtonomiji.

2.5.3 O zgodovinski odgovornosti

Vprašanje zgodovinske odgovornosti se ne more omejiti le na vprašanje odgovornosti za krvavi razplet jugoslovanske krize v devetdesetih letih, temveč ga je potrebno umestiti v širši zgodovinski kontekst, saj je bila ta kriza le razplet daljše in globlje družbene krize ter je bila po različnih interpretacijah logično nadaljevanje druge svetovne vojne oziroma celo posledica nove ureditve po prvi svetovni vojni. Tako lahko govorimo o zgodovinski odgovornosti akterjev, ki so neposredno ali posredno intervenirali v to krizo oziroma bili v njo potisnjeni. Prvi pri katerem se postavlja takšno vprašanje, je zagotovo komunistično gibanje in njegovo vodstvo na področju Jugoslavije ter njuna politična strategija nekapitalistične družbene, politične in kulturne dekonstrukcije in hkratne rekonstrukcije tega prostora po koncu druge svetovne vojne. Strategijo se je predstavljalo kot zajamčen izhod iz družbenih kriz kapitalizma dvajsetega stoletja, ki so povzročile dve svetovni vojni ter tudi kot izhod iz kriz družb, urejenih po sovjetskem tipu, pri čemer pa je bila ta strategija tudi sama obremenjena z velikimi zgodovinskimi nasprotji in elementi, ki so napovedovali novo daljšo, globljo in težjo družbeno krizo. Ta kriza je tako imela svoje najgloblje korenine v politični strategiji, ker je družbeno-politično rekonstrukcijo tega prostora postavljala na napačnih

⁶³ Bollerup in Christensen 1997, 109.

⁶⁴ Milan Andrejevich, Croatia Goes to the Polls, v: *Report on Eastern Europe*, 4. 5.1990, 33-37, citirano po: Bollerup in Christensen 1997, 112.

temeljnih, to je na temeljih večnacionalne, večverske in multikulturne moderne države, pri tem pa še pozabljala na izrazito družbeno nerazvitost tega področja, tako v smislu industrijske urbane razvitosti kot v smislu moderne miselnosti. Odgovornost oziroma neodgovornost komunističnega vodstva je treba iskati tudi pri njegovem prepričanju o družbeno pozitivni vlogi nasilja pri vzpostavljanju komunistične ureditve in s tem povezano občudovanje (državne) oblasti. Verjelo je, da je z osvojitvijo državne oblasti postavljen predpogoj za izpolnitev političnih, ekonomskih in drugih ciljev nekapitalistične preobrazbe družbe. Oblast namreč predstavlja glavno in najučinkovitejšo sredstvo družbenega delovanja za doseg želenih družbenih sprememb, kot tudi za implementacijo določenih idej in idealov v družbo, ob izključevanju kakršne koli alternative. Dodatno veliko zgodovinsko odgovornost je predstavljal tudi stalen in globoko usidran strah pred vsakršno obliko družbene pluralnosti, pri čemer je šlo na prvem mestu za družbeni pluralizem v izveninstitucionalnih oblikah javnega nestrinjanja in nasprotovanja oziroma v hujši obliki tudi kot odkrita opozicija, ki je bila zato na vse možne načine potisnjena iz sfere javnosti, kjer je bila nato obsojena na životarjenje.⁶⁵

Povsem drugačen okvir se postavlja pri vprašanju zgodovinske odgovornosti za konkreten krvavi zaplet jugoslovanske krize konec dvajsetega stoletja, kjer gre za ozek časoven okvir, v katerem je osrednje vprašanje, vprašanje zgodovinske odgovornosti vseh nacionalizmov na tem prostoru za krvavi in destruktivni razplet težke in dolgotrajne krize jugoslovanskega samoupravnega socialističnega sistema in jugoslovanske federativne države. Okrog tega vprašanja se še vedno krešejo različna mnenja v vsakodnevni politiki, publicistiki in nasploh družboslovju, pri čemer se glavni spor odvija okoli ugotavljanja, kateri nacionalizem je prvi povlekel katero in kakšno važno politično potezo ter kakšne politične in družbene politične posledice je nato le-ta povzročila. Pri tem je možno razčleniti nekaj ključnih dilem:

- dilema o obstoju ali neobstoju bistvenih razlik v sami naravi dveh v temelju različnih tipov nacionalizma oziroma nacionalnega gibanja na prostoru Jugoslavije od sredine osemdesetih let. To je v osnovi dilema o obstoju globljih razlik med naravo aktivnega nacionalizma (srbskim), ki je bil agresiven, osvajalski, imperialen, represiven, avtoritaren, nasilen, izključujoč itd. ter naravo vseh ostalih nacionalizmov, ki so bili izvorno samo reaktivni nacionalizmi ter so bili in ostali v osnovi obrambni, liberalni, demokratski, neizključujoči, nenasilni itd.

⁶⁵ Vrcan 2006, 53-57.

- dilema o bolj ali manj enaki zgodovinski odgovornosti vseh nacionalizmov, ki so se pojavili na tem področju ter postali na prehodu iz osemdesetih let v devetdeseta politično dominantni in osnova novih državnih ali kvazidržavnih politik.
- dilema osredotočena na prepoznavanje tistih prelomnih točk, po katerih je prišlo do temeljnih sprememb v naravi posameznih nacionalizmov, ki so se nato spremenili iz samo reaktivnih, nenasilnih in obrambnih v deloma ali popolnoma agresivne, osvajalne, nasilne nacionalizme.

Dobro podlago za iskanje odgovorov na te dileme je mogoče najti v dveh znanih tezah von Clausewitza. Prva tezi pravi, da je vojna samo nadaljevanje politike z drugimi sredstvi, torej ne mora biti sam po sebi prvi vzrok vsega kar se je dogodilo v Jugoslaviji, saj je vojna le posledica politike. Druga teza pa pravi, da je vojna predvsem najbolj nasilno nadaljevanje politike, skozi katerega se politično motivirano in usmerjeno nasilje samo izraža.⁶⁶

Na podlagi vsega tega je malo dvoma, da nosita relativno največjo zgodovinsko odgovornost za krvavi zaplet družbene krize v devetdesetih letih v Jugoslaviji srbski nacionalizem in srbsko gibanje v osemdesetih in devetdesetih letih, ko ta nacionalizem postane glavna smer srbske politike in srbske državne politike. To odgovornost nosi srbski nacionalistična politika v vseh svojih različicah, ne samo v najbolj tipični Miloševićevi nacionalistični varianti. Na drugi strani pa tudi ni dvoma, da te odgovornosti ne nosi le srbski nacionalizem, kot edini aktiven in ne reaktiven nacionalizem, temveč tudi vsi ostali nacionalizmi v Jugoslaviji, ki pa naj bi bili po definiciji, za razliko od srbskega, samo reaktivni, obrambni, nenasilni itd. Gotovo je namreč, da se je tudi obnovljeni srbski nacionalizem doživljal in smatral za v osnovi reaktiven in obramben nacionalizem, ki je predvsem opozarjal na dejstvo, da je bil srbski narod pet stoletij ogrožen s strani Turkov ter nato v dvajsetem stoletju doživel še dve agresiji in dve še hujši okupaciji s strani evropskega zahoda, kar je vse skupaj pustilo določene negativne posledice. Ravno ta način predstavljanja preteklosti in identificiranja srbskega naroda kot večno žrtev drugih je bil v veliki meri osnova, na kateri se je gradil obnovljeni in reciklirani srbski nacionalizem, ki je deloval v smeri dekonstrukcije tega prostora in državno-politično rekonstrukcijo na novih srbskih nacionalističnih temeljih.

Vendar pa zgodovinska odgovornost srbske nacionalistične politike temelji tudi na povsem objektivnih dejstvih. Prvo tako dejstvo je, da je šlo za nacionalizem najštevilčnejšega naroda, aktivno vpletenega v krizo jugoslovanskega sistema in države, zato ni bilo težko

⁶⁶ Prav tam, 64-67.

predvideti, da bo prenos politične strategije srbskega nacionalizma v srbsko državno politiko kot tudi masovna politična mobilizacija Srbov zaostрил vse ostale družbene spore, poglobil že obstoječo krizo ter zmanjšal možnosti, da se le-to reši na miren, nenasilen način.

Drugo dejstvo je, da je kar tretjina Srbov, živečih v Jugoslaviji, živela izven meja matične republike, zaradi česar bi vsaka ideja, da se republike razidejo in osamosvojijo ali celo pretvorijo v nove bolj ali manj nacionalne države, pomenila radikalno spremembo njihovega državljanstva kot tudi poslabšanje oziroma prekinitev njihove povezanosti s matično republiko in narodom. Potemtakem je temeljita politična dekonstrukcija tega prostora in njegova popolnoma drugačna politična rekonstrukcija predstavljala veliko večjo nevarnost za srbski narod kot celoto, kot pa za ostale jugoslovanske narode, zaradi česar je postala podlaga za široko politično mobilizacijo srbskih množic.

Zadnje, tretje objektivno dejstvo predstavlja dejstvo o privilegiranem položaju Beograda in Srbije na ravni zvezne države, ki je omogočal, da so instrumenti zvezne države, v prvi meri JLA in policijsko-obveščevalne službe, prišle pod nadzor srbske politike in bile uporabljene za izpolnjevanje političnih ciljev srbskega nacionalizma.

Glede na vse zgoraj naštet je bilo logično, da srbski nacionalizem ni imel nikakršnih možnosti, da na vrhuncu krize nastopi in se označi kot nacionalizem z »ljudskim« ali »demokracijskim« predznakom. Vendar pa to nikakor ne pomeni, da vsi ostali nacionalizmi ne nosijo dela krivde za krvave zaplete in razplete te iste krize in še manj, da predstavljajo le nacionalizem z »ljudskim obrazom« ter da so bila narodna gibanja le protikomunistična in protijugoslovanska, medtem ko naj bi bila drugače dosledno demokratska, svobodna, neizključujoča in izrazito nenasilna. Ravno nasprotno, glede na svoje ključne politične cilje in izboru sredstev za doseg le-teh niso skrivali naklonjenosti avtoritarnosti, nasilju in izključevanju. To pa pomeni, da je zelo dvomljiva predpostavka o temeljnih razlikah na tem prostoru med nacionalizmi »malih« in nacionalizmi »velikih« narodov oziroma razliki med reaktivnimi in obrambnimi nacionalizmi ter aktivnimi in agresivnimi nacionalizmi. Dejstvo je, da so znali biti tudi nacionalizmi »majhnih« narodov izrazito avtoritarni, nasilni in izključujoče narave, le da so se od nacionalizmov »velikih« narodov razlikovali po družbenem formatu, v katerem so delovali in po izboru ter odnosu do svojih manjšin (primer hrvaškega nacionalizma).⁶⁷

⁶⁷ Prav tam, 68-71.

3. NOGOMETNO NAVIJAŠTVO V JUGOSLAVIJI

3.1 Uvod

Šport je eden od temeljnih družbenih institucij in ga kot sestavnega dela vsakodnevnega življenja ljudi po vsem svetu ni mogoče ločiti od družbe in institucij gospodarstva, medijev, politike, religije ipd. Njegov družben pomen je tako velik, da ga mnogi teoretiki smatrajo kot »verjetno najvažnejši kulturni in politični fenomen našega časa«. ⁶⁸ Za šport lahko rečemo, da je ogledalo moderne družbe, zaradi česar ga je pomembno kritično spremljati kot tudi spremembe v njem, saj »znanje o športu ustvari znanje o družbi«. ⁶⁹ Enako pa velja tudi v obratni smeri, kajti če drži trditev, da šport ni zelo drugačen od družbe, katere del je, potemtakem ga je potrebno raziskovati znotraj širšega družbenega konteksta. ⁷⁰

3.2 Šport v Jugoslaviji v osemdesetih letih (kratek pregled)

V današnjem času je mnogokrat mogoče slišati, da so navijači le tisti, ki so člani navijaških skupin. Vendar pa ker so slednje v Jugoslaviji nastajale šele v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, je definiranje navijaštva potrebno postaviti širše in skladno s časom, ki se ga predstavlja. Številne sedanje teorije tako velikokrat postanejo neuporabne ali le delno primerne, ko gre za raziskavo tega vedno spreminjajočega se fenomena za obdobje preteklih desetletij. Po drugi stani pa se tudi raziskave oziroma analize, ki so opravljene v času, ki ga opisujejo, kasneje nemalokrat izkažejo za zgrešene ali nepopolne, saj kljub temu, da so v neposrednem stiku z dogajanjem, ne morejo zajeti širšega procesa, ki takrat še ni zaključen (če sploh kdaj je). Tako imajo eno veliko prednost, da o nekem proučevanem objektu pišejo skozi oči neposrednega opazovalca in/ali udeleženca, hkrati pa je to tudi zaradi ne dovolj oddaljenega pogleda in s tem potencialne subjektivnosti njihova glavna slabost.

⁶⁸ Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa* (Zagreb 2003) 7.

⁶⁹ Benjamin Perasović in Sunčica Bartoluci, Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu, v: *Sociologija i prostor* 45 (2007) 105-119, 106. Dostopno prek: Digitalna knjižnica Univerze v Ljubljani.

⁷⁰ Glede na to, da je tematika mojega diplomskega dela vezana na področje Jugoslavije, sem se v naslednjih poglavjih osredotočil le nanj in pri tem zaradi preobširnosti namerno izpustil ogromen del teorije fenomena navijaštva različnih tujih avtorjev in šol ter predstavil samo teorije avtorjev iz področja Jugoslavije in za to področje, pa čeprav so dela slednjih temeljila tudi oziroma ravno na njihovih delih.

Osnovni teoretski pristop prve jugoslovanske strokovne raziskave fenomena navijaštva iz leta 1988, naročene in financirane s strani Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL), ki so jo pod naslovom Socialni in psihološki vidiki nasilnega obnašanja športne publike (Socijalni i psihološki aspekti nasilnič kog ponašanja sportske publike) izdali Željko Buzov, Ivan Magdalenić, Benjamin Perasović in Furio Radin izhaja iz psihologije množic in obnašanja množic, po kateri publiko definira kot neorganizirano in nestrukturirano skupino ljudi, zbrano na nekem fizičnem in družbenem prostoru, katere pogled je usmerjen na nek objekt ali dogajanje, reagira pasivno kot opazovalec in ne aktivno, ima relativno malo medsebojno interakcijo in jo označuje sposobnost medsebojnega posnemanja obnašanja. Glede na dogajanje, ki ga spremlja in obnašanje, ki ga posnema, se publika lahko transformira v tri oblike:

1. Lahko neha obstajati, razide se
2. Lahko se pretvori v aktivno skupino ali skupine
3. Lahko eskalira v množico (hr. gomila).

V našem primeru je zanimiva le tretja možnost. Množica ima vsa obeležja publike, vendar je običajno kratkotrajna, ima več stopenj medsebojnega vplivanja in medsebojnega posnemanja obnašanja ter je za razliko od publike, ki le opazuje, aktivna.⁷¹

Občinstvo na športnih prireditvah se tako ne more obravnavati samo kot publika, kajti veliko število gledalcev, pri čemer gre običajno za dve rivalski skupini, ki vsaka stoji za svojim klubom, športno igro ne le spremlja, temveč tudi aktivno reagira na vsako potezo na igrišču. Navijanje je ekspresivno: petje, skandiranje, ploskanje, žvižganje, aktivno reagiranje na ravnanje rivalskih navijačev in občasno provociranje slednjih, med navijači je možno določiti »dirigente«, ki usmerjajo njihovo obnašanje, spontano zbiranje je prepustilo mesto stalnosti, publika uporablja množico identifikacijskih in ekspresivnih simbolov itd. Vse te značilnosti kažejo na proces preoblikovanja športne publike v množico, ki pa kaže neka trajna

⁷¹ Osnovne lastnosti množice, ki jih je ugotovil že Gustav Le Bon, so:

1. brisanje individualnih razlik med posameznikom in splošna homogenizacija obnašanja,
2. zmanjšanje kritičnih intelektualnih sposobnosti in povečanje sugestibilnosti ter
3. pretiravanje z občutki in pojava skrajnih čustvenih stanj.

Množica ima lahko tri osnovne oblike:

1. ekspresivna množica: s sistemom simbolov in simboličnega obnašanja izraža svoje poglede in želje;
2. aktivna množica: zaradi svojih želja in ciljev deluje fizično in je destruktivna;
3. množica v paniki: reakcija bežanja pred nevarnostjo postane panična, ko pride do spoznanja, da nimajo vsi prisotni enakih možnosti, da se rešijo.

obeležja, ki so sicer za množico neobičajna, zaradi česar je mogoče govoriti o »relativno permanentni množici«.⁷²

Predvsem slednji pojem permanentne množice, ki je iz perspektive klasične teorije samo prehodna oblika, ki nastane in izgine in po definiciji ne mora biti trajna ter tudi sama teorijska osnova sta bila kasneje kritizirana, saj je že na začetku raziskave postalo jasno, da pojasnjevanje in opisovanje dela navijačev na temelju stare Le Bonove teorije in interpretacije prehoda športne publike v aktivno, ekspresivno ali destruktivno množico, ne omogoča popolno razumevanje teh akterjev.⁷³

Navijači so in vedno bodo v strokovni publicistiki zasedali posebno mesto, ki je bolj ali manj striktno ločeno od športne publike oziroma od ostalih prisotnih gledalcev na tekmah. Že leta 1977 jih sociolog Krešo Petrović označuje kot »socialna kategorija«, ki združuje osebe različnega socialnega statusa, za razliko od socialnega sloja, v katerem so ljudje enakega ali podobnega družbenega položaja.⁷⁴ Po definiciji Vere Marković so navijači »tisti del publike, ki z izgledom (obeležji pripadnosti skupini in navijaškimi rekviziti) ali obnašanjem (glasno navijanje, žvižganje, vstajanje, skakanje) jasno kažejo svojo klubsko opredeljenost«.⁷⁵ Od ostale športne publike se navijači v prvi meri razlikujejo v nekaj ključnih elementih. Prvo, izražajo interes za spremljanje določenega športa. Drugo, izstopajo po večji intenziteti emocionalnega identificiranja s klubom, za katerega navijajo in večjim simboličnim identificiranjem z vsem kar ta klub simbolizira (mesto, regija, narod,...). Tretje, razlikujejo se po izraziti pripravljenosti pomagati klubu, z namenom doseči ugoden rezultat. V enem stavku »so navijači ljudje, ki so pripravljeni dati denar, čas, energijo, sebe, za razliko od publike, katere največji del (izvzeti navijači) želi dobiti protivrednost za tisto kar da«.⁷⁶ Vendar pa je tudi v sklopu samih navijačev mogoče opaziti oblike diferenciranosti. Med njimi se tako ločijo najaktivnejši navijači, ki so zbrani na določenih delih tribune, kolektivno in bolj ali manj organizirano spodbujajo bodrenje in druge navijaške aktivnosti ter poskušajo vplivati na ostale navijače in publiko, da prevzame njihove vzorce obnašanja. Dražen Lalić slednje v

⁷² Benjamin Perasović, Furio Radin, Ivan Magdalenić in Željko Buzov, Socijalni i psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike, v: *Pitanja: časopis RK SSOH za idejno-teorijsku i društvenu djelatnost* 18 (1988) 5-54, 7.

⁷³ Zoran Žugić, *Uvod u sociologiju sporta* (Zagreb 1996) in *Sociologija sporta* (Zagreb 2000), citirano po: Bartoluci in Perasović 2007, 111.

⁷⁴ Krešimir Petrović, Socijalni slojevi i društvena svest, v: *Sociologija telesne kulture* (Beograd 1977), citirano po: Dražen Lalić, *Torcida: Pogled iznutra* (Zagreb 1993) 45.

⁷⁵ Vera Marković, *Ponašanje sportske publike* (Beograd 1988) 9, citirano po: Lalić 1993, 45.

⁷⁶ Radovan Marjanović, Sport ili mladost, umesto: sport i mladost, v: *Gledišta* 5-6 (1987), citirano po: Lalić 1993, 46.

svojem delu Torcida smatra za ekstremne navijače, katerih posebnost je, da pripadajo specifičnim skupinam in sledijo temu subkulturnemu stilu obnašanja, ki je naklonjen povzročanju nasilja.⁷⁷

Na zelo podoben način navijaštvo in publiko predstavi pred Lalićem že Srđan Vrcan, ki prav tako loči med športno publiko in navijaško publiko. Športno publiko sestavljajo vsi tisti, ki kažejo za šport nek določen, relativno stabilen in trajen interes ter se deli na aktivno in pasivno publiko. Navijaške skupine so le del te publike, iz katerih se lahko ustvarijo ekstremne skupine, ki radikalizirajo navijaški sindrom in imajo nasilniška nagnjenja. Ekstremne navijaške skupine nastajajo in delujejo v stalnem stiku z občo športno publiko, ki skupinam predstavlja medij, kateri daje legitimnost najagresivnejšim oblikam navijaškega obnašanja. Odnos med ekstremnimi navijaškimi skupinami in aktivno navijaško športno publiko je zapleten, kajti razlika je v tem, da aktivni navijači večinoma pridejo na tekmo kot posamezniki, katerih navijanje poteka v sklopu igre in je povezano z dogajanjem na igrišču, ne pa v sklopu nekega vnaprej zamišljenega šova. Samo v posebnih situacijah njihovo obnašanje postane agresivno, pa tudi takrat je agresivnost pretežno le verbalne, simbolične in ritualne narave ter je vezana le na prostor stadiona. Odnos do športa in privrženost klubu jim ne predstavlja toliko kot to pomeni pripadnikom najagresivnejših navijaških skupin.⁷⁸

Pri zgoraj podanih definicijah je potrebno opomniti, da so vse odraz obdobja v katerem so postavljene, torej osemdeseta oziroma devetdeseta leta, kar pomeni, da opisujejo navijaštvo tistega časa, ki pa je bilo drugačno kot desetletja pred tem, ko je bilo temu primerno tudi (ne)obravnavano v publicistiki.

3.3 Oblike in razsežnosti navijaštva in navijaških ekscesov

Navijaštvo je vedno zavzemalo širok spekter različnih aktivnosti od petja, ploskanja pa vse do fizičnega obračunavanja, pri čemer se je venomer spreminjalo in prilagajalo času in okolju v katerem je nastopalo (več o konkretnih spremembah v naslednjem poglavju). Navijači oziroma navijaške skupine so se namreč vedno ozirale po novostih, po oblikovanju novih pesmi, transparentov, zastav in drugih navijaških rekvizitov, ki so jih vključevale v svoj navijaški ritual. Izvajanje slednjega Lalić ločuje na tri vrste:

- ikonografija oziroma vizualna ekspresija,

⁷⁷ Lalić 1993, 46.

⁷⁸ Marinko Šišak, Srđan Vrcan: »Sport i nasilje danas u nas«, Zagreb 1990, v: *Kulturni radnik: časopis RK SSOH za idejno-teorijsku i društvenu djelatnost*, 43 (1990) 217-233, 231.

- petje in skandiranje oziroma verbalna ekspresija in
- fizično nasilje kot vrhunec navijaške ekspresije.⁷⁹

3.3.1 Vizualna ekspresija

Ikonografija je bil prvi in najbolj viden pokazatelj posamezne navijaške skupine, saj je bil opazen že pri površnem pogledu na del tribune, kjer je le-ta bila nastanjena. Glede na to, da je v osnovi aktivnost navijanja sestavljena iz kombinacije verbalnih in vizualnih sporočil, je razumljivo, da so pripadniki navijaških skupin namenjali veliko pozornosti pri njihovem kreiranju in se kolektivno identificirali z njihovimi simboličnimi pomeni, s čimer so ustvarjali prav posebno vizualno ekspresijo. To so sestavljali simboli, znaki, rekviziti in vse ostalo čemur so navijači dodali simboličen pomen. V prvi vrsti so to bili transparenti, zastave, šali, kape, majice ipd., ki so bili obeleženi s simboli, znaki in barvami, značilnimi ne samo za določen klub, temveč tudi za določeno navijaško skupino. S tem se je na eni strani poudarjala pripadnost navijaški skupini, po drugi pa je to bilo eno izmed področij tekmovanja med navijaškimi skupinami, v smislu katera bo imela večje število transparentov, zastav, šalov in podobno.⁸⁰

Slika 3.1: Navijači Partizana iz Beograda

Vir: <http://www.grobari1970.org.yu/html/editorial.php?eType=1&editId=49> (21. junij 2008).

⁷⁹ Lalić 1993, 163.

⁸⁰ Prav tam, 163-165.

3.3.2 Verbalna ekspresija

Tako kot preko vizualne ekspresije, je bilo tudi preko verbalne ekspresije hitro mogoče ločiti med pripadniki navijaških skupin in ostalimi »navadnimi« gledalci, saj so za razliko od slednjih, ki so se v skandiranje, petje in druge oblike verbalnega izražanja vključevali le občasno in ob le posebej čustveno nabitih trenutkih, ponavadi izzvanih s dogajanjem na igrišču, navijači svoje moštvo bodrili kontinuirano, pogosto zbadali nasprotnike in sodnike ter se večinoma ne ozirali na dogajanje na igrišču, ki pa je vseeno lahko povečalo intenzivnost njihovega navijanja. Ob običajnih navijaških geslih, ki jih je v določenih situacijah vzklikal velik del publike, so navijači uporabljali tudi mnogo drugih, ki so si jih sami izmislili in s tem ustvarili širok repertoar verbalne ekspresije. To je najenostavnejše deliti na dva tipa verbalne ekspresije: pozitivnega in negativnega, pri čemer je bil prvi tip usmerjen k spodbujanju lastne ekipe in igralcev brez groženj in zbadanja drugih ter drugi tip, ki ga je bilo ravno zaradi groženj in žaljenja mogoče označiti za specifično navijaško verbalno nasilje, katero je bilo usmerjeno na rušenje moralne integritete sodelujočih v nogometni igri in vseh tistih do katerih so prišla dotična sporočila bodisi preko stadiona bodisi preko televizije oziroma radia. Tako nasilje je tako obsegalo žaljenje, grožnje, zmerjanje in poniževanje nasprotnih navijačev, igralcev, sodnikov in drugih udeležencev nogometne prireditve ter predstavljalo neposredno pripravo na fizično obračunavanje. S pošiljanjem grozečih sporočil v obliki kolektivnega skandiranja in petja takih sloganov, so pripadniki navijaških skupin izzivali tudi širšo javnost, saj so na tak način hitro postali »vidni« in neredko preusmerjali pozornost z dogajanja na igrišču na svojo tribuno.⁸¹

3.3.3 Fizično nasilje

Fizično nasilje je za velik del pripadnikov navijaških skupin oziroma navijačev na splošno predstavljalo legitimen in izredno pomemben vidik skupinskega rituala značilnega za navijaški subkulturni stil. Pretepi in drugi ekscesi so za njih bili optimalni način izražanja fanatične vdanosti klubu in vsemu ostalemu, kar ta simbolizira (mesto, regija, narod,...) kot tudi način izražanja pripadnosti posebni subkulturi. Fizično nasilje se je pojavljalo v različnih oblikah, odvisno od subjektov in objektov ekscesnega vedenja, oblike nasilja in predmetov, ki so se v ta namen uporabili. Kot subjekti oziroma povzročitelji ali neposredni udeleženci so se

⁸¹ Prav tam, 192-193.

lahko pojavljali posamezniki ali manjše skupine kot tudi večje skupine navijačev. Objekti nasilja so bili zelo raznovrstni, v prvi meri ljudje:

- pripadniki skupine iz katere prihajajo povzročitelji in drugi navijači kluba za katerega izgredniki navijajo,
- člani nasprotnih navijaških skupin in ostali navijači drugih klubov,
- igralci, trenerji in drugi neposredni akterji nogometa,
- policija in redarji na tekmah,

pa tudi razni simboli, predmeti, vozila, objekti in drugo, kar se je uničevalo med navijaškimi izgredi.

Predmeti, ki so jih navijači uporabljali najpogosteje med izgredi so bili kamenje in ostali podobni predmeti, ki so se lahko metali, nosilci zastav, palice, pirotehnična sredstva ipd. Hladno orožje se je sicer v navijaških spopadih uporabljalo redko, vendar pa so mnogi navijači, predvsem na gostovanjih, velikokrat s seboj nosili nože oziroma kakšno drugo podobno orožje.

Oblike nasilja so bile: pretepi, kamenjanje, metanje raznih predmetov, uničevanje simbolov, predmetov in objektov ter vdori na igrišče.

Na podlagi vsega tega je možno oblike telesnega nasilja med pripadniki nogometnih navijaških skupin klasificirati v več skupin:

- pretepi med posamezniki,
- pretepi med skupinami,
- metanje kamenja in raznih predmetov na druge navijače in policijo,
- metanje pirotehničnih sredstev in drugih predmetov na igrišče,
- vdori na igrišče,
- uničevanje in razbijanje predmetov, vozil in objektov,
- zažiganje zastav in drugih simbolov.⁸²

Kot konkreten in vzorčen primer fizičnega nasilja naj predstavim nekaj najzanimivejših rezultatov Lalićeve raziskave vedenja Torcide in drugih navijaških skupin na 42 domačih tekem splitskega Hajduka in 15 gostovanjih slednjega po mestih Jugoslavije.

Rezultati so pokazali, da je do največjega števila incidentov na stadionu v Splitu prišlo v času tekme, vendar je bila oblika nasilja slednjih manj drastična, primer metanje pirotehnične in drugih predmetov na igrišče, kot v času po koncu tekme, ko je ponavadi, še posebej pa v primerih poraza domače ekipe, prišlo do množičnih pretepov s težkimi posledicami ter

⁸² Prav tam, 213-216.

razbijanja predmetov, vozil in objektov. Vzrok za to gre iskati predvsem v dejstvu, da je policija zadnja leta osemdesetih let zelo poostрила nadzor in povečala ukrepe za preprečevanje spopadov med navijači na stadionih, s čimer so se ti prenesli na lokacije izven stadiona, še posebej ob koncu tekem, ko je bilo nadziranje situacije, zaradi velikega števila ljudi, ki so zapuščali stadion, zelo oteženo. Toda pri tem je potrebno dodati, da je do izgrediv po tekmah povečini prišlo le v primerih pomembnih tekem oziroma derbijev, ko so na tekmo prišli tudi navijači nasprotnega moštva, kar potrdi tudi podatek, da je od skupno 55 navijaških fizičnih izgrediv, povzročenih s strani pripadnikov Torcide, kar polovica (27) izbruhnila v dneh šestih prvenstvenih tekem s Crveno zvezdo, Partizanom in Dinamom.⁸³

Tabela 3.1: Fizično nasilje pripadnikov Torcide v obdobju od marca 1989 do junija 1991.

OBLIKA NASILJA		SPLIT			GOSTOVANJA					
		P	Z	N	POT DO	P	Z	N	POT OD	SKU-PAJ
1. POSAMEZNI PRETEPI	Z DRUGIM NAVIJAČEM			1		2		1		4
	ZNOTRAJ LASTNE SKUPINE		4		2					6
2. SKUPINSKI PRETEPI	Z DRUGIMI NAVIJAČI	1	3	2	3	6	2		1	10
	S POLICIJO			4						4
3. METANJE KAMENJA IN PREDMETOV	NA DRUGE NAVIJAČE	1		2	3		5			11
	NA POLICIJO			4			2	1		7
4. VPADI NA IGRIŠČE	POSAMEZNI		3				2			5
	SKUPINSKI		3				1			4
5. METANJE PIROTEHNIKE IN PREDMETOV NA IGRIŠČE			17				8			25
6. RAZBIJANJE PREDMETOV, VOZIL IN OBJEKTOV		1		4		3		2		10
7. ZAŽIGANJE ZASTAV IN DRUGIH SIMBOLOV			5							5
SKUPAJ		3	35	17	8	11	20	4	1	99

* P= pred tekmo, Z= za čas tekme, N= po tekmi, POT DO= potovanje na tekmo, POT OD= potovanje s tekme

Vir: Lalić 1993, 248.

Na gostovanjih Torcide je do največ pretefov in drugih fizičnih izgrediv prišlo v času potovanja v Beograd in Mostar, pri čemer je bilo skoraj vedno pričakovati probleme tudi pri postanku vlakov v Kninu, kjer so navijače Hajduka nemalokrat čakali člani kninske podružnice Delij. Podobne »sprejeme« pri postankih vlakov so doživljali tudi navijači Crvene zvezde ali Partizana v Vinkovcih, le da tokrat s strani lokalnih pripadnikov BBB in Torcide. Tako kot v Splitu tudi v Beogradu fizični incidenti med samo tekmo niso bili pogosti, temveč

⁸³ Prav tam, 217-229.

so izbruhnili šele po koncu tekme, po kateri je policija ponavadi gostujoče navijače na stadionu zadrževala vsaj še eno uro, dokler se ni množica razšla in nevarnost minila. Domači navijači so zaradi nemoči priti neposredno do nasprotnika, uporabili drugačne načine za obračun z njim. Tako so na primer Delije in Grobari, zbrani pred vhodom na južno tribuno, po tekmi Crvene zvezde in Hajduka, 11. marca 1990, Torcido, ki je bila še vedno na tribuni stadiona, s kamenjem obmetavali kar z zunanje strani stadiona.⁸⁴

Tabela 3.2: Fizično nasilje pripadnikov drugih navijaških skupin v obdobju od marca 1989 do junija 1991.

OBLIKA NASILJA		SPLIT			GOSTOVANJA					
		P	Z	N	POT DO	P	Z	N	POT OD	SKU-PAJ
1. POSAMEZNI PRETEPI	Z DRUGIM NAVIJAČEM		2		1				1	4
	ZNOTRAJ LASTNE SKUPINE			1						1
2. SKUPINSKI PRETEPI	Z DRUGIMI NAVIJAČI	3	6	2		1	1	3	2	18
	S POLICIJO				1					1
3. METANJE KAMENJA IN PREDMETOV	NA DRUGE NAVIJAČE	4	5	3	2	1		3		18
	NA POLICIJO				1					1
4. VPADI NA IGRIŠČE	POSAMEZNI			2				1		3
	SKUPINSKI			2				1		3
5. METANJE PIROTEHNIKE IN PREDMETOV NA IGRIŠČE				9						9
6. RAZBIJANJE PREDMETOV, VOZIL IN OBJEKTOV			1							1
7. ZAŽIGANJE ZASTAV IN DRUGIH SIMBOLOV				2						2
SKUPAJ		7	14	21	5	2	1	8	3	61

* P= pred tekmo, Z= za čas tekme, N= po tekmi, POT DO= potovanje na tekmo, POT OD= potovanje s tekme; Primeri fizičnega nasilja v času potovanja na tekme in z njih se nanaša le na incidente, ki so bili zabeleženi pri opazovanju dogajanja v zvezi s potovanjem pripadnikov Torcide.

Vir: Lalić 1993, 249.

3.4 Zgodovinski pregled

Nasilno obnašanje športne publike je pojav z dolgo tradicijo, ki je staro gotovo vsaj toliko kot sama športna tekmovanja. V Evropi se pojav primarno povezuje z nogometom zadnjih nekaj desetletij oziroma natančneje od sredine sedemdesetih let, prvenstveno pa izhaja iz Velike Britanije, kjer je kot poseben fenomen od konca šestdesetih let poznan pod pojmom »nogometni huliganizem«, čeprav je problem neredov, ki so spremljali nogomet, obstajal že

⁸⁴ Prav tam, 229-244.

od njegovih samih začetkov, zaradi česar ga je Edvard II. leta 1314 celo prepovedal. Fenomen je v Veliki Britaniji povzročil izid številnih analiz in del s to tematiko, ki so se poenostavljeno povedano ločili na dve strani. Stran novinarjev, politikov in športnih delavcev, ki so problem smatrali za velik in nevaren, kot bolezen ali tumor, ki ga je treba odstraniti iz zdravega telesa športa ali družbe ter stran znanstvenikov (najpogosteje sociologov), ki niso ločevali same športne discipline od nasilja, temveč so odgovore na vzroke nogometnega huliganizma iskali v širšem družbenem kontekstu.⁸⁵

Za področje Evrope in s tem tudi Jugoslavije se je predvsem pri začetkih znanstvenih raziskav fenomena postavljalo vprašanje ali so ugotovitve britanskih avtorjev relevantne tudi izven Velike Britanije oziroma ali je na splošno nogometni huliganizem na podoben način prisoten tudi v drugih državah? Natančna analiza bi gotovo pokazala, da so oblike nogometnega huliganizma v različnih državah odvisne od družbenega (političnega, kulturnega) okvirja, v katerem se le-ta pojavlja. Tako obstajajo različne oblike pojavljanja huliganizma kot tudi zelo različne intenzivnosti pojavljanja nasilnega obnašanja. Vendar pa kljub vsemu obstaja dovolj skupnih oboležij, da ko govorimo o nogometnemu huliganizmu ne govorimo samo o britanskem, temveč o internacionalnem fenomenu. Toda to ne pomeni, da lahko preprosto prenesemo ugotovitve, ki veljajo za neko državo, na drugo državo, saj tako kot ima vsaka država svojo nogometno tradicijo ima tudi svojo tradicijo nasilnega vedenja.⁸⁶ Perasović pri tem kot jugoslovansko posebnost izpostavi »mešanje ruralnega in urbanega«,⁸⁷ vendar bi bilo po mojem mišljenju glede na razvoj dogodkov, ki so predstavljeni v naslednjem odstavku, na to mesto primernejše uvrstiti širše jugoslovansko družbenopolitično okolje, vključno z problematičnim mednacionalnih vprašanjem.

Pri zgodovinskem pregledu navijaškega dogajanja v Jugoslaviji sem se pri kronološki razdelitvi posameznih obdobj naslonil predvsem na Lalićevo delo *Torcida*,⁸⁸ zaradi česar je na določenih mestih možna nenamerna pristranskost v korist Hajduka oziroma Torcide, ki pa sem jo z vključitvijo ostalih avtorjev, ki se v bistvenih rečeh ne razlikujejo od mnenj Lalića, poizkušal zmanjšati na minimum.

⁸⁵ Perasović 1988, 8.

⁸⁶ Prav tam, 9.

⁸⁷ Prav tam, 10.

⁸⁸ Lalić 1993.

3.4.1 Od 1945. do konca šestdesetih let

Po koncu druge svetovne vojne je bilo v Jugoslaviji zanimanje za šport, še posebno za nogomet, zelo veliko. S prizadevanjem socialistične oblasti so bili na dotedanjih starih klubih mestnega porekla osnovani novi klubi (Dinamo, Crvena zvezda, Partizan itd.), ki so s svojo kvaliteto hitro prišli ob bok klubom, ki niso spremenili starih imen (Hajduk, Sarajevo). Tekme so bile v sredini prejšnjega stoletja zelo razburljive in nemalokrat so o prvaku odločale zadnje tekme.⁸⁹

Ena takih je bila tudi tekma med Hajdukom in Crveno zvezdo oktobra 1950 v Splitu, na kateri se je rodila ideja o ustanovitvi navijaške skupine Torcida, po vzoru istoimenskih brazilskih navijačev, ki bo s organiziranim glasnim navijanjem pomagala splitskemu klubu, da postane prvak. Tako je nastala prva navijaška skupina v Jugoslaviji in ena izmed prvih v Evropi ter na svoji prvi, že omenjeni tekmi povzročila mnoge negativne reakcije v medijih kot tudi v državnem vrhu. Z navijanjem in vdorom gledalcev na igrišče v 86. minuti ter prekinitev tekme, si je skupina oziroma navijači Hajduka prislužili kritike v beograjskem tisku, ki je opozarjal, da se je »navijanje Torcide na momente prelevilo v nekulturne izpade, ki bi lahko, če se tega v kali ne prepreči, sprožili sovraštvo med kluboma«.⁹⁰ Uprava Hajduka, ki je svoje navijače podprla, je s svojimi izjavami in stališči povzročila, da se je na zahtevo Milovana Đilasa s tem dogodkom ukvarjal sam Izvršni odbor Centralnega komiteja Komunistične partije Hrvaške (CK KPH), ki je Jureta Bilića, tedanjega podpredsednika Hajduka in sekretarja Mestnega komiteja KPH Split ter Anteja Jurjevića Bajo, tedanjega predsednika kluba, kaznovala z ukorom in opominom. Kaznovan je bil tudi kapetan Hajduka Frane Matošić, in sicer je bil zaradi udarca igralca Crvene zvezde Branka Stanokovića (slednji je padel v nezavest, zaradi česar je bila tekma prekinjena) izključen iz Komunistične partije, vendar pa kasneje z osebno intervencijo Tita vanjo ponovno sprejet. Nič bolje se ni godilo niti posameznim pripadnikom Torcide, ki so bili priprti in proti katerim je stekel postopek, eden izmed njenih ustanoviteljev pa je bil poleg izključitve iz Komunistične partije obsojen na tri leta zapor, vendar pa je bila kazen nato na podlagi odloka Višjega sodišča znižana na tri mesece. Politična obsodba Torcide je pripeljala do zmanjšanja njene aktivnosti, hkrati pa takratne politične in druge okoliščine niso dopuščale pogojev v katerih bi se uvajale nove organizirane oblike navijanja.⁹¹

⁸⁹ Prav tam, 85.

⁹⁰ Borba, 1. november 1950, citirano po: Lalić 1993, 86.

⁹¹ Lalić 1993, 85-87.

Poleg Hajduka, ki je kot že rečeno obstajal še iz časov pred vojno, so tako imenovano »velik četverico« sestavljali še klubi iz Zagreba in Beograda, ki so nastali po njej. V Zagrebu so bili ukinjeni do tedaj zelo popularni klubi Konkordija, HAŠK in Gradjanski, ustanovljen pa je bil Dinamo, na drugi strani pa sta v Beogradu začela dominirati prav tako nova kluba, Crvena zvezda pod patronatom notranjega ministrstva (in UDBE) in Partizan pod patronatom vojske.

Skozi petdeseta in šestdeseta leta se je zanimanje za nogomet povečevalo, tudi zaradi hitre urbanizacije, ki je pomembno vplivala na menjanje kulturnih obrazcev. Vedenje nogometne publike v Jugoslaviji je bilo takrat večinoma spontano in v okviru reagiranja na samo igro ter v prepričanju da se z bodrenjem pomaga svojemu moštvu, kar pa ne velja za posamezne pomembne tekme, ko so se na določenih sektorjih stadiona zbirale manjše skupine najglasnejših navijačev. Enako so bili tudi navijaški izgredi po večini spontani, katerim osnovni vzrok so bila klubska rivalstva, ki so istočasno simbolizirala mestne in regionalne razlike. Za tisti čas je bila namreč značilna težnja, da ima vsako mesto oziroma regija nogometni klub, ki mora biti boljši in uspešnejši od klubov drugih mest in regij. Potemtakem je imelo dogajanje na terenu ključni vpliv na navijanje, ki je bilo izraženo v obliki pozdravljanja in slavljenja dobre igre in zmage lastnega moštva ter negodovanja, če igra ni potekala po načrtih navijačev in relativno redko tudi z navijaškim nasiljem. Relativno pogosti so bili verbalni ekscesi, večinoma v obliki žaljenja igralcev in navijačev nasprotnega moštva ter sodnikov. Že takrat se je navijanje izražalo kot zastraševanje, usmerjeno na rušenje volje po zmagi nasprotnim igralcem in navijačem. Izredno redko pa je prihajalo do vzklikanja sloganov v zvezi z nacijo, še posebej tistih s šovinističnimi sporočili, za kar je potrebno iskati vzroke predvsem v tedanjem prevladujočem političnem razpoloženju večine prebivalstva in v zelo strogem obravnavanju takih prekrškov s strani organov reda.⁹²

Nekoliko drugače to obdobje opisuje Perasović, ki za incidente, ki so se dogajali v petdesetih in šestdesetih letih pravi, da niso bili nič manj resni kot v osemdesetih. V znak protesta zaradi slabih iger ali slabe politike klubske uprave se je namreč nasilniško vedenje lahko končalo tudi z uničevanjem objektov na stadionu, vendar pa je do tega prihajalo le občasno in posamično, za razliko od osemdesetih, ko je to postalo stalnica. Med izgredniki so se znašli pripadniki več generacij, družinski in poslovni ljudje, ki jih je občasno okužil »nogometni virus«.⁹³ Prva Perasovićeva trditev, ko resnost incidentov v petdesetih oziroma šestdesetih enači s tistimi dve desetletji kasneje, bi se glede na to, da je pri tem mnenju

⁹² Prav tam, 88-91.

⁹³ Perasović 1988, 10.

osamljen med avtorji, ki raziskujejo tisti čas in prostor in že sam pogled na rast števila incidentov, lahko označili za pretirano. Sicer drži, da je bila v petdesetih in šestdesetih letih medijska pokritost teh dogodkov manjša oziroma se fenomena nogometnega navijaštva in nasilja ni obravnavalo tako kot desetletja kasneje, vendar pa je vseeno potrebno ločevati med, kot trdi belgijski kriminolog Kris Van Limbergen, nogometnim vandalizmom in huliganizmom. Šport je bil namreč vedno obkrožen z nasiljem in tudi nogometni vandalizem je prisoten že od vekomaj, medtem ko pa je, nasprotno, huliganizem nov pojav, ki se je na evropski kontinent preselil iz Velike Britanije v sredini sedemdesetih let.⁹⁴

3.4.2 Sedemdeseta leta

Na začetku sedemdesetih let pride do kontinuiranega zbiranja manjših skupin mladih na določenih delih stadionov po mestih Jugoslavije (Split, Beograd, Zagreb). Te relativno maloštevilne skupine nato postopoma širijo nov, modernejši način navijanja. Na njihovo vedenje imajo velik vpliv informacije o navijaškem trendu, ki po koncu svetovnega prvenstva v Veliki Britaniji leta 1966 postaja vse bolj razširjen v Zahodni Evropi in ga, zaradi številnih izgrediv, začenjajo imenovati nogometni huliganizem. Protagonisti teh izgrediv so bili večinoma pripadniki nogometnih navijaških skupin, ki so nastale v Veliki Britaniji in po drugih državah Evrope tekom tega desetletja. S svojimi atraktivnimi oblikami kolektivnega vedenja so nato te skupine pridobile veliko popularnost med mnogimi mladimi po Evropi, tudi v Jugoslaviji.⁹⁵

Za razliko od prejšnjega obdobja, ko so mladi obiskovali stadione v glavnem v spremstvu svojih očetov, sorodnikov in sosedov, ki so tako nadzirali njihovo obnašanje, je z začetkom sedemdesetih let vse večji delež otrok oziroma mladoletnikov začel na tekme hoditi v skupinah vrstnikov, kar je pospešilo odklonske oblike njihovega vedenja. Ta starostna homogenost skupin mladih navijačev je začela vse izraziteje vplivati na dogajanje v zvezi z nogometom, kajti skupine vrstnikov oblikovanih v šolah ali soseskah se začno v vse večji meri povezovati s podobnimi skupinami, s čimer že dobimo obrise novega navijaškega stila vedenja. Medtem ko se v prvem obdobju ni dalo veliko na navijaško ikonografijo, se to spremeni v sedemdesetih, ko mladi navijači povečini sledijo tako imenovanemu južnemu načinu navijanja, ki je specifičen po uporabi velikega števila klubskih zastav in transparentov, s katerimi se obeležijo deli tribune, kjer so zbrani navijači, po velikih shodih pod temi obeležji

⁹⁴ Chris Van Limbergen, Fudbalski vandalizam, v: *Kultura: časopis za teorijo i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 88/90 (1990) 67-91, 69, citirano po: Lalić 1993, 92.

⁹⁵ Lalić 1993, 91-92.

po mestu pred in po pomembnih tekmah, itd. Ob tem pa je vse večji delež mladih navijačev poskušal slediti tudi vzoru navijačem s severa Evrope, v prvi meri Angležem, kar pomeni nošenje navijaških šalov, petje pesmi, zbiranje v manjših skupinah, zatekanje k pretepom in drugim oblikam nasilja, itd. Tako se je poleg skandiranja, ki je prevladovalo do tedaj, vse pogostejše pelo klubske himne in druge navijaške pesmi s tekstom, ki so ga sestavili navijači sami. Pogostejša so bila tudi potovanja navijaških skupin na tekme svojega kluba v druga mesta in nasploh zbiranje članov jedra bodočih navijaških skupin v času, ko ni tekem, s čimer se je ustvarjala osnova novega stila življenja mladih. Na teh druženjih se je razpravljalo o minulih dogodkih, organiziranju potovanj, dogovarjalo se je o nakupu navijaške opreme, oblikovale so se pesmi in skandiranja, nagovarjalo se je k pretepom in drugim oblikam nasilja, ipd. Pripadniki teh skupin so tako na stadione vnašali oblike vedenja, ki niso bila v neposredni povezavi s potekom igre, s ciljem ustvariti »ludnice«, kjer se vse pogostejše skandira in poje, ne oziraje se na pomen in rezultat tekme, vendar pa kljub temu zmaga ekipe zanje še naprej ostaja zelo pomembna.⁹⁶

Tem mladim navijaškim skupinam, ki so nastajale v drugi polovici sedemdesetih let v večjih mestih po Jugoslaviji (med klubi velike četverice), je tako prisostvovanje na nogometnih tekmah in status »najbolj fanatičnih« navijačev služil kot temelj za ustvarjanje skupinske identitete. V teh letih so bili začetki zavesti o sebi kot skupini, ki ni izključno determinirana s športom in klubom, za katerega se navija, kar se je odrazilo s svojevrstnim ločevanjem od ostalih na stadionu in identifikacijo določene strani stadiona kot »lastni teritorij«.⁹⁷

Proces je izzval začudenje opazovalcev in ostalega dela športne publike, ki je bila priča spremembam izgleda in vedenja navijaških akterjev, kot tudi začudenje občinstva na rock koncertih in podobnih manifestacijah, katerim je bila nenavadna in neobičajna prisotnost obeležij s stadiona v nekem novem, drugačnem in popolnoma izvenšportnem kontekstu.⁹⁸

V tem obdobju je prišlo do največjih sprememb v nasilju povezanem z nogometom. V ekscesih je sodelovalo veliko število navijačev, večinoma adolescentov, a tudi starejši. Spopadi med simpatizerji različnih klubov so delno izgubljali spontan značaj v korist, toda ne na škodo polorganiziranega nastajanja ekstremnih navijačev, ki so s pretepi in drugimi oblikami nasilja »poravnali račune«. Tako so se navijači maščevali za udarce, ki jih je nekdo izmed njih dobil med preteklimi navijaškim potovanjem in sicer na svojevrsten neselektiven

⁹⁶ Prav tam, 92-95.

⁹⁷ Perasović 1988, 10.

⁹⁸ Bartoluci in Perasović 2007, 112.

način, tj. kateremu koli navijaču nasprotnega moštva, ki je gostoval pri njih, z obzirom na to, da se do pravih krivcev povečini ni bilo možno prebiti. S tem se je spirala nasilja med različnimi skupinami vse bolj poglobljala, saj se je že na prvem gostovanju pričakovalo podobno maščevanje nasprotne skupine za dobljene udarce in ponižanja. Pomemben vpliv na dogajanje je imel tudi poraz domačega kluba, ko je ponavadi prišlo do največjih neredov, saj so domači navijači mnogokrat masovno skušali izliti svoj bes na simpatizerje nasprotnega moštva. Navijaško nasilje je imelo sicer v tistem desetletju polsimbolen značaj, tj. da se ne ni šlo »do konca« oziroma, da se je želelo nasprotnega navijača predvsem ponižati in ne težje fizično poškodovati. Do incidentov je najpogosteje prihajalo na ulicah in kolodvorih po koncu tekem, kar pa ne pomeni, da jih ni bilo na samih stadionih. Tudi verbalno nasilje je imelo v tistem času omejen značaj, glede na to, da so bile kolektivno vzklikane provokacije večinoma tipa »tovari« (za navijače Hajduka), »cigani« (za navijače Crvene zvezde), »purgeri« (za navijače Dinama) ipd., medtem ko je bilo vzklikanje političnih parol redko. Do velikega odklona od tega je prišlo le na začetku sedemdesetih let, to je v obdobju velikih mednacionalnih in političnih napetosti, v času tako imenovane hrvaške pomladi, predvsem na relaciji hrvaških reformisti – unitaristične sile, ko so bila nekatera nogometna srečanja povod za spopadov po nekaterih mestih. Tak drastičen primer ekscesnega vedenja se je zgodil septembra 1970 v Splitu, po prekinitvi tekme in sodniškem registriranju rezultata 3:0 v škodo Hajduka, kar je izzvalo masovne demonstracije po mestu, pojavili so se transparenti kot npr. »izstopimo iz lige« ali »ne damo reprezentantov«, vzklikala so se politična gesla ter številni avtomobili z beograjskimi in drugimi registracijami iz krajev vzhodne Jugoslavije, ki so bili parkiranimi na Rivi, so končali v morju.⁹⁹ Tudi nasploh so bili nacionalno obarvani incidenti bolj prisotni na Hrvaškem kot pa v Srbiji, kjer nasprotno od Hrvaške z veliko srbsko manjšino ni bilo toliko Hrvatov, da bi se zaradi tega ustvarjal kakšen poseben nacionalni naboj.

Pri vseh teh navijaških ekscesih, do katerih je prihajalo med različnimi skupinami navijačev, je nujno potrebno poudariti, da so se vsi dogajali ne oziraje se na morebitno drugačno nacionalno pripadnost nasprotnika. Z drugimi besedami, kot osnovna za povzročanje neredov je še vedno funkcioniralo klubsko, mestno in regionalno rivalstvo, toda vse večji vpliv je dobivalo tekmovanje med še nepopolno izoblikovanimi navijaškimi skupinami. Zgleden primer vloge nacionalnosti takrat je bila smrt Josipa Broza Tita oziroma njena oznanitev na tekmi med Hajdukom in Crveno zvezdo maja 1980, ko se je s tribune, kjer so bili navijači Hajduka, ki so se pred tem še na taisti tekmi spopadli s pristaši Crvene zvezde,

⁹⁹ Lalić 1993, 95-96.

začela razlegati pesem »Druže Tito, mi ti se kunemo«, ki jo je podprla izrazita večina petdeset tisoč glave množice.¹⁰⁰

Slika 3.2: Skupen transparent Dinama in Crvene zvezde: »Druže Tito mi ti se kunemo«

Vir: <http://mokowski.blogger.hr/post/druze-tito-mi-ti-ludujemo/281003.aspx> (21. junij 2008).

Nasilju naklonjeni pripadniki teh skupin so v drugi polovici sedemdesetih let pogosto povzročali pretepe in druge incidente tudi v času, ko tekem ni bilo, pri čemer so bili na udaru predvsem pripadniki drugih stilov vedenja mladih.¹⁰¹

3.4.3 Osemdeseta leta

Do sredine osemdesetih let se je proces nastanka subkulturnega stila nogometnega huligana, ki se je začel proti koncu sedemdesetih let, zaključil. Slednjim je športni stadion sicer ostajal primaren in konstitutiven element, kjer se je potrjevala slogovna in skupinska pripadnost, vendar pa nikakor ni bil več edini prostor pri izgradnji identitete in življenjskega stila.¹⁰² Pomen športnega dogodka se je namreč zmanjšal na stopnjo, ko je bil bolj ali manj le še povod za manifestiranje nečesa, kar je obstajalo že dneve pred tekmo in po njej, to je lastna identiteta, lastni slog, ki je bil znan, priznan in enakopraven drugim slogom urbane mladine. Od tedaj ni bilo več govora o »huliganih za konec tedna«, ki izrabljajo tekmo za to, da se znebijo odvečne energije in se razbremenijo, po koncu vikenda pa spet »normalno« funkcijonirajo v vsakdanjem življenju, kar sicer ne pomeni, da takih odtlej ni bilo več, toda v

¹⁰⁰ Prav tam, 96-97.

¹⁰¹ Prav tam, 97.

¹⁰² Bartoluci in Perasović 2007, 112.

večini so posamezniki hoteli biti prepoznani kot pripadniki nogometnega plemena tako v gostilni, šoli, službi kot tudi na koncertu ali kjerkoli drugje.¹⁰³

Navijaške skupine posameznih klubov, ki so bile do tedaj polorganizirane in relativno nepovezane, so združevale svoje aktivnosti, dokončno razvile lastno identiteto, oblikovale svoj življenjski stil in vse to kronale z dajanjem novih/starih imen svojim skupinam. Skozi desetletje so tako vsi pomembnejši klubi oziroma mesta dobili svoje navijaške skupine z lastnim imenom, notranjo organizacijo, simboli, jezikom, oblikami vedenja itd.: Dinamo Zagreb (Bad Blue Boys), Partizan (Commando, Undertakers, Untouchables in drugi, postopno se združijo v Grobare), Split (Torcida), Crvena zvezda (Ultras, Red Devils, Zulu Warriors, postopno se združijo v Delije), Reka (Armada), Sarajevo (Horde zla), Ljubljana (Green dragons) in mnogi drugi.¹⁰⁴

Perasović¹⁰⁵ govori o treh tipih navijačev v Jugoslaviji:

- »stari« tip, ki ga predstavljajo odrasli: sedenje na tribunah, pasivno spremljanje tekme itd.,
- »stari-dinamični« tip, ki ga lahko predstavljajo mladi in stari: pogosto se stoji, aktivno se spremlja tekmo (možno je skandiranje, petje, tudi nasilno vedenje), vendar pa vedenje ostaja v neposredni povezavi s športnim dogajanjem in
- »novi« tip, ki ga predstavljajo izključno mladi: hiperaktivno vedenje brez povezav z dogajanjem na igrišču, razdelana ikonografija (prevladujejo angleški in drugi tuji nazivi in simboli), nasilje je del rituala.

Ti tipi navijačev niso bili tako »čisti« kot so bili npr. v Veliki Britaniji. Stari in novi tip navijača, s tem pa stare in nove oblike navijaškega vedenja, so bile neredko povezane in zato ne vedno jasno razdvojene, tako kot je bilo v Jugoslaviji urbano prepleteno z ruralnim.

Prva moderna nogometna navijaška skupina v Jugoslaviji je bila Torcida 1980 (del imena 1980 je kmalu izginil iz uporabe). Ta je z osnovanjem skupine izven institucionalnih družbenih okvirjev jasno pokazala svoje nestrinjanje s prevladujočimi obrazci in obliko delovanja takratne družbe, ki jo je prežemala prisotnost oblasti v vseh njenih porah, tudi v športu in je le navzven podpirala samoupravljanje in debirokratizacijo. Na tak način so bolj ali manj uspešno kolektivno izražali svojevrsten protest zaradi svojega družbenega položaja in nasploh družbene situacije, ki je takrat že kazala znamenja kriznega stanja. Med delom teh navijačev se je ta protest zasnival in izražal v nezadovoljstvu z nacionalno svobodo Hrvatov

¹⁰³ Benjamin Perasović, Novo, apokaliptično urbano pleme, v: *Naši razgledi* 16 (1992) 523.

¹⁰⁴ Perasović 1988, 10.

¹⁰⁵ Prav tam.

in s stanjem mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji.¹⁰⁶ Čeprav vse zgoraj navedeno avtor pripisuje le navijaški skupini Torcida, bi nedvomno podobno lahko trdili tudi za ostale navijače oziroma navijaške skupine.

Vzroke takratnega naraščanja navijaškega trenda je mogoče iskati tudi zunaj meja Jugoslavije, in sicer v tragedijah, ki so se v roku enega meseca zgodile leta 1985 v Bruslju, Bradfordu in Birminghamu, ki so pripeljale do vrhunca zanimanja mednarodne javnosti za fenomen nogometnega navijaštva. Predvsem tragedija na stadionu Heysel v Bruslju, kjer je na tekmi med Juventusom in Liverpoolom, ob divjanju angleških huliganov, umrlo 39 Italijanov, je naredil velik vtis na navijače v Jugoslaviji. Po tej tragediji so angleški navijači paradoksalno ugled, ki so ga sicer kot »matica huliganizma« med navijači po Evropi že tako ali tako imeli, še pridobili. Na ulicah jugoslovanskih mest so se tako začeli pojavljati grafiti »Heysel« in podobni, na tribunah za goli (mesta kjer so v Veliki Britaniji nastanjeni huligani, kar posnemajo tudi drugod po Evropi) pa so se vse pogosteje izobešale zastave Velike Britanije in uporabljali šali angleških navijačev.¹⁰⁷

Sledeč temu je prišlo do sprememb tudi pri navijaških spopadih, kjer je bil simboličen značaj vse manjši za razliko od desetletij pred tem, medtem ko je bilo nogometno nasilje še bolj prežeto z najtežjimi poškodbami oziroma posledicami. Hkrati se je večalo število tistih navijačev, ki so bili pripravljeni izzvati in sodelovati v drastičnih izgrelih. Vedno bolj je dominiralo izpostavljanje razlik in rivalstva med skupinami ter njihovo medsebojno tekmovanje, ki je potekalo vzporedno z nogometno ligo in v kateri sodelujoči niso izbirali sredstev pri dokazovanju, katera navijaška skupina je bila najboljša, najmočnejša, najbolj nora in podobno. Še posebej so pozornost namenjali derbijem na domačem terenu, kjer so morebitne poraze proti gostujočim navijačem jemali kot največjo sramoto. Skratka v vseh navijaških aktivnostih, bodisi je šlo za najglasnejše in najaktivnejše navijanje, uporabo največjega števila transparentov, uporabo največjega števila pirotehničnih sredstev, bodisi za povzročanje velikih incidentov, ki je imelo med vsem naštetim največjo veljavo, so jim vedno bile pred očmi rivalske navijaške skupine in navijači nasprotnih moštev nasploh, katere je bilo potrebno nadvladati in dokaze o svoji premoči dati v javnost. Predvsem slednjemu so navijaške skupine v osemdesetih letih namenjali precej pozornosti, torej na kakšen način se je poročalo, v prvi meri v tisku in na televiziji, o incidentih, ki so jih izzvali.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Lalić 1993, 98-99.

¹⁰⁷ Prav tam, 107.

¹⁰⁸ Prav tam, 103-108.

Pri tem so jim šli na roke tudi mediji sami, saj so navijači običajno prišli na naslovne strani časnikov in v prve minute televizijskih dnevnikov le takrat, ko je prišlo do velikega števila ranjenih in velike gmotne škoda ali do (vsaj po mnenju medijev ali oblasti) politično motiviranega, ponavadi nacionalističnega oziroma šovinističnega, nasilja.¹⁰⁹ O slednjem so mnogokrat poročali ali komentirali prenapihnjeno in na poenostavljen način, kar je po drugi strani vplivalo na pojav moralne panike v Jugoslaviji. Nazoren primer je bila politična afera, ki je nastala zaradi incidenta, ko so navijači Hajduka po porazu svojega kluba s Crveno zvezdo v Splitu leta 1985, v morje vrgli nekaj srbskih vojaških nabornikov. Policija oziroma UDBA je namreč povzročitelje nekaj dni zadrževala v zaporu, kjer so bili, po besedah enega izmed njih, predvsem psihično mučeni in nato še kaznovani na podlagi 54. člena, to je napada na Oborožene sile SFRJ, z zagroženo kaznijo do deset let zaporu. Omenjeni akter je v zaporu prebil dve leti in pol, čeprav je bil, po njegovih trditvah, motiv napada na navijače Crvene zvezde izključno navijaški, saj so bili teden dni pred tem dogodkom udeleženi v težkem incidentu v Beogradu, ki se je slabo končal za mnoge izmed navijačev, kar je bilo seveda potrebno vrniti.¹¹⁰

Na navijaške neredе so v tem obdobju začele v vse večji meri vplivati mednacionalne in politične napetosti, ki so izvirale iz globoke gospodarske in družbene krize. To je nato pripeljalo do vse bolj opazne nacionalne homogenizacije navijaških skupin iz istih republik v sredini osemdesetih let, ko je na primer del pripadnikov Torcide odhajal na važne tekme Dinama v Zagreb oziroma predvsem na tekme Dinama s Crveno zvezdo in Partizanom, s čimer je skušal okrepiti svojo »bratsko« skupino v spopadih s skupnim sovražnikom. Podobno so to počeli tudi Bad Blue Boysi in v Beogradu navijači Partizana ter Crvene zvezde.¹¹¹ Morda najbolj nazoren tak primer se je zgodil v Zagrebu, 2. aprila 1989, po koncu tekme Dinamo – Hajduk, ko so pripadniki BBB in Torcide skupaj začeli manifestacijo, na kateri so s prevladujočimi nacionalnimi in političnimi skandiranji in petjem izražali svojo nacionalno homogenizacijo. Na Trgu naj bi se jih zbralo okoli pet tisoč, ki so se nato spopadli s policijo.¹¹² Pri tem je potrebno dodati, da je slednje v Beogradu potekalo drugače kot na Hrvaškem, kjer so navijaške skupine ustvarile nekakšen hrvaški navijaški blok in se med seboj niso več napadale oziroma je bilo to zelo redko, z izjemo Rijeke in Hajduka (npr. tekma med Rijeko in Hajdukom leta 1988), medtem ko v Beogradu ni bilo takega skupnega delovanja, ni bilo npr. vnašanja grobarskih transparentov na tribuno Delij in obratno, temveč

¹⁰⁹ Benjamin Perasović, Mladinske subkulture in vojna v Hrvaški II., v: *Naši razgledi* 13 (1992) 408.

¹¹⁰ Lalić, 109-110.

¹¹¹ Prav tam, 110.

¹¹² Pra tam, 241.

je vse ostalo bolj na slučajnih primerih, ko posamezniki neke skupine potujejo na gostovanja s drugo navijaško skupino. To je bilo verjetno predvsem posledica dejstva, da v Srbiji ni bilo toliko Hrvatov, da bi ti predstavljali tolikšno nevarnost za navijaške skupine, da bi se te morale združevati. Drugačna pa je bila seveda zgodba pri Srbih, ki so živeli izven Srbije, na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini.

Podobne razlike med so bile tudi glede vnašanja simbolov, parol in transparentov različnih političnih strank, ki so jih navijači oziroma navijaške skupine podpirali. Tako je bilo na mnogih tekmah Dinama in Hajduka možno opaziti transparente in parole v podporo HDZ, medtem ko v Beogradu, konkretno pri navijaški skupini Delije, posamezne politične stranke, v prvi vrsti četniki pod vodstvom četniškega vojvoda Šešlja, niso doživeli takega uspeha.¹¹³

Slika 3.3: Primer transparenta s politično vsebino na tekmi Crvene zvezde in Dinamo v sezoni 1990/91

Vir: http://www.delije-caffe.net/galerija/index.php?spgmGal=1990-1991/zvezda_dinamo&spgmPic=0&g=grafiti#spgmPicture (21. junij 2008).

Posledice hitrega poglobljanja ekonomske in družbene krize, ki so še posebej prizadele mlade kot socialno najbolj ranljiv del družbe (rast nezaposlenosti, padec družbenega standarda, občutno povečanje realnih življenjskih stroškov, itd.), so se vse bolj kazale v

¹¹³ Priča. Dostopno prek: http://www.oaza.co.yu/sport/delije/index.php?lang_id=1&page_id=100 (21. junij 2008).

širjenju generacijskega občutka nezadovoljstva, kar se je med člani nogometnih navijaških skupin izražalo predvsem v obliki ksenofobije, nacionalizma in šovinizma. Do sprememb je prišlo tudi pri obravnavanju izgrediv navijačev s strani organov reda, ki so jih vse resneje jemali kot grožnjo mednacionalnim in drugim političnim odnosom v družbi ter še posebno stabilnosti samega režima. Zaradi tega se je povečal policijski nadzor, gostujoče navijače se je skušalo izolirati, mnogokrat so na dan pomembnih derbijev določene navijače zadrževali v priporu, da ti ne bi mogli prisostvovati tekmi, kar je vse skupaj povzročilo povečanje pomena verbalnega nasilja, predvsem tistega, ki se je dotikal nacionalnosti nasprotnih navijačev in drugih gledalcev na nogometni tekmi.¹¹⁴

Kako resno se je začela oblast in organi reda ukvarjati s problematiko navijaškega nasilja nakazujejo tudi razni zapisniki oziroma zborniki s različnih posvetovanj in konferenc teh organov na to temo, kot na primer zbornik Jugoslovansko posvetovanje Nasilje in šport iz leta 1989, v katerem Pavle Čelik, nekdanji poveljnik milice, podrobno opiše, kot jih sam imenuje, skupino stalnih navijačev športnih klubov Olimpije, iz česar je možno razbrati kako natančno so slednji bili nadzirani in analizirani.¹¹⁵ Poleg tega je Jugoslavija avgusta 1990 ratificirala tudi Evropsko konvencijo o nasilju in nedostojnem vedenju gledalcev na športnih prireditvah, zlasti na nogometnih tekmah, ki jo je Svet Evrope sprejel 19. avgusta 1985 v Strasbourgu.¹¹⁶

Če vse skupaj povzamemo, lahko spremembe, ki so postale najbolj vidne in izoblikovane v osemdesetih letih skozi desetletja razvoja, strnemo v deset glavnih točk:

Prvič, prostorska širitev navijaštva. Nogometno navijaštvo se je sledeč trendu evropskega navijaštva širilo v teritorialnem pogledu in je postalo prisotno v vseh mestih s prvoligaškimi klubi (tudi pri mnogih drugoligaških klubih), za razliko od desetletij pred tem, ko je bilo to značilno samo za dve oziroma tri velika mesta. Na tak način se je povečalo število navijaških skupin s posebno identiteto in profilom.

Drugič, nastop navijaških skupin kot protagonisti modernega navijaštva. Navijaške skupine so ustvarile posebno identiteto in se potrdile kot stabilen kolektivni subjekt v svetu nogometa. V določenih primerih so se pretvorile v prvorazredne avtonomne protagoniste

¹¹⁴ Prav tam, 110-111

¹¹⁵ Pavle Čelik, Skupina stalnih navijačev športnih klubov Olimpije z varnostne plati, v: *Jugoslovansko posvetovanje Nasilje in šport = Nasilje i šport: Gozd Martuljek 1989* (Ljubljana 1989) 32-36.

¹¹⁶ Pavle Čelik, Dogajanja v zavesti slovenskih miličnikov, v: *Revija Varnost* 3 (2006) 13-14. Dostopno prek: <http://www.mnz.gov.si/fileadmin/mnz.gov.si/pageuploads/SOJ/pdf/varnost/varnost3.pdf> (29. junij 2008) 13.

nogometnega spektakla, ki so ga z lastnim avtonomnim spektaklom obogatile. Tako so postale sestavni del nogometa in svojevrsten nov akter v njegovi družbeni sferi.

Tretjič, množičnost nogometnega navijaštva. Nogometno navijaštvo je z obliko navijaških skupin postalo pravi množični družbeni pojav. Ta oblika navijaštva je namreč hitro prešla od malih navijaških skupinic, aktivnih samo na posameznih velikih tekmah, k pravih navijaškim skupinam, sestavljenimi pretežno iz mladih, ki so navijaštvo »pomladili«. Mogoče je celo trditi, da je nogometno navijaštvo postalo edina masovna oblika družbenega aktivizma mladih, ki je zmožna zbrati, aktivirati in organizirati vso to ogromno energijo mladih, katero se razen v glasbi, da le stežka aktivirati v drugih dejavnostih. Nobena politična, kulturna, verska ali rekreativna organizacija mladih se ni mogla primerjati z nogometnim navijaštvom, ne po trajnosti, čustveni vdanosti, ne po pripravljenosti sprejemanja morebitnih tveganj, ki se lahko končajo tudi z žrtvami. Navijanje je na nek poseben način postalo za velik del mladih osnovna značilnost njihovega življenjskega stila.

Četrtič, samodefiniranje navijaških skupin. To se je izkazovalo pri izbiri neobičajnih in šokantnih imen skupin (Horde zla, Armada, Zulu Warriors, Bad Blue Boys itd.) ter pri uporabi simbolike, ki je bila po kriterijih prevladujoče, »uradne« kulture izven okvirjev družbene normalnosti.

Petič, organiziranost navijaštva in navijaških skupin. Nogometno navijaštvo se je postopoma preobrazilo od pretežno spontane, impulzivne in difuzne dejavnosti v organizirano dejavnost in na poseben način delujočo organizacijo. Preobrazba od spontanosti k organiziranosti se je zgodila na dvojen način. Prvič, navijaško delovanje, vedenje in akcije so se pretvorile iz spontanega vedenja, izmišljenega v nekih ugodnih trenutkih tekme v stabilne obrazce vedenja, ki so bili preneseni na stadione od zunaj v točno določeni obliki in s premislekom. Nogometno navijanje je s tem dobilo obliko trajne ceremonije in ponavljajočega rituala, ki ima svoj lasten ritem. Drugič, nogometno navijaštvo se je pretvorilo iz aktivnosti množice posameznikov – navijačev, ki so se spontano združevali včasne skupinice na tribunah, v navijaške skupine kot trajne, organizirane in dobro definirane skupine z vnaprej določenimi vlogami in delovanjem izven stadiona, ponekod tudi na ravni vsakodnevnega življenja.

Šestič, hierarhična struktura navijaških skupin. Navijaštvo se je transformiralo iz difuzne in enakopravne aktivnosti v do neke mere hierarhično strukturirano aktivnost, ki je tudi v praksi delovala na hierarhični način. Pojavile so se prave vodje navijaških skupin, vodstva na različnih ravneh organizacije, čvrsto jedro, udarne skupine, občasni pripadniki, krog zunanjih podpornikov itd. Na tak način je nastala organizacijska mreža za dajanje pobud,

usmerjanje, kontrolo in stike z upravami nogometnih klubov, javnostjo ter drugimi navijaškimi skupinami, ki ni delovala le na tribunah za čas tekem, temveč tudi ob drugih priložnostih.

Sedmič, institucionalizacija navijaških skupin. Nogometno navijaštvo se je prvotno pojavilo na robu nogometnega dogajanja kot njegov zunanji dodatek. S pojavom in konsolidacijo navijaških skupin je doživelo svojo institucionalizacijo, bodisi formalno ali neformalno bodisi s pozitivnim ali negativnim predznakom. S tem je prišla v organizacijsko mrežo nogometnega dogajanja in v strukturo sodobnega nogometnega družbenega polja kot institucija, na katero je potrebno računati. Na tak način so navijaške skupine postale stabilna institucija v nogometnem dogajanju in neredko začele nastopati kot edini pravi zastopniki interesov nogometnega kluba, z vedno kritičnim odnosom do vodstva kluba, igralcev, trenerjev in drugih ter si prisvojili kritično in korektivno vlogo znotraj klubskega dogajanja, vključno s pravico uporabiti nasilje proti tistim, za katere smatrajo, da s svojimi dejanji delajo škodo klubu. Igralci, trenerji, uprava kluba se menjajo, medtem ko navijaške skupine ostanejo za vedno.

Osmič, spremembe v naravi in obliki prevladujočih antagonizmov in rivalstev v nogometu. Prva se je spremenila narava navijaške agresivnosti in tip navijaškega nasilja. Velik del verbalne in ritualne agresivnosti je zamenjala neposredna in stvarna agresivnost, nasilje pa je postalo glavna vrednota navijaških skupin ter izgubilo svojo dotedanjo marginalno vlogo v navijaški kulturi. Nasilje se je ločilo od neposredne povezanosti z dogajanjem na nogometnih tekmah in se razširilo na mestne trge, ulice, sredstva javnega prometa itd. Prešlo je od posamičnega frcanja, pljuvanja, klofut in v najhujšem primeru pretepa med posameznimi navijači k pravim skupinskim nasilniškim pohodom in spopadom med skupinami, z občasnim pravim lovom na sovražnike, posameznike ali skupinice, neredko z namenom, da se jih maltretira, poškoduje, rani in mogoče celo ubije. Enako hitro je prešlo tudi od spontanega in impulzivnega nasilja na načrtovano in kontinuirano nasilje. Spremenil se je glavni motiv navijaške agresivnosti in nasilja: od »za« k »proti« oziroma od ljubezni do kluba k sovraštvu do drugih klubov, od glasne podpore svojim igralcem k zastraševanju in grožnjam drugim.

Devetič, zgodila se je svojevrstna profesionalizacija navijanja oziroma premik od navijačev amaterjev k navijačem profesionalcem. Pojavili so se pravi profesionalci in virtuozi nasilniškega navijanja, ki so ponavadi postali pravi protagonisti spopadov na stadionih in okoli njih, na mestnih ulicah, trgih in sredstvih javnega prevoza. Pokazalo se je, da so organizirane nogometne navijaške skupine postale družbena instanca, ki je zmožna opraviti

navijanje in nasilje po potrebi in po naročilu ne le za različne športe, temveč tudi za politiko oziroma so zmožne povzročiti in spodbuditi nereda po ulicah in trgih v politične namene.

Desetič, centralizacija in totalizacija navijaškega udejstvovanja. Navijač ni bil več navijač samo na dan tekme, niti ne bil več navijač le na stadionu in njegovi bližini, temveč je bil to vedno in povsod. Njegovo navijaško udejstvovanje in pripadnost navijaški skupini je zavzemalo pomembno mesto v njegovem življenju.¹¹⁷

3.4.4 Zagreb, 13. maj 1990

Na ta dan, le nekaj tednov po prvih večstrankarskih volitvah, na katerih so zmagale stranke, ki so podpirale neodvisnost Hrvaške, bi se morala odigrati tekma med Dinamom in Crveno zvezdo, vendar pa je zaradi neredov navijačev ostala neodigrana. V javnosti, takrat pa vse do danes, predvsem v laični in v medijih, je bil ta dogodek označen kot prelomen, ki je pokazal, da je Jugoslavija dosegla točko, s katere ni bilo več vrnitve nazaj. Zakaj je pravzaprav šlo?

Delije so prišle v Zagreb v zelo velikem številu, omenja se številka 3000,¹¹⁸ in sicer v dveh skupinah, ena skupina je na pot proti Zagrebu krenila že dan pred tekmo in druga na dan tekme. Izgredi so se tako pričeli še pred samo tekmo zjutraj na ulicah¹¹⁹, nato pa so se razbesneli v polni meri na stadionu še pred samim začetkom tekme. Razlage kdo je vse skupaj začel, se razlikujejo glede na to, katero stran se vpraša. Hrvaška stran pripisuje krivdo Delijam, ki da so provocirale in nato začele obračunavati z manjšo skupino simpatizerjev, ki so bili nameščeni na južni tribuni, nad Delijami. Pri tem pa ne dodajajo, kot to trdijo Delije in tudi policija, da so bile pred tem slednje z vseh strani, najbolj je bilo zaradi bližine problematično ravno tisto iz tribune nad njimi, obmetavane s kamenjem, ki da naj bi bilo pripravljeno in skrito na stadionu že pred samo tekmo. Policisti, bilo jih je okoli 150¹²⁰ pri tem ni reagirali, niti pri naslednjih dogodkih, ko Delije začno trgati reklamne table, podrejo ograjo, ki je ločevalo spodnjo in zgornjo tribuno, nanjo vdrejo ter napadejo domače navijače. Takrat naj bi, po besedah vodje policijske ekipe na stadionu Milana Dupala, policija želela intervenirati, vendar pa so v tistem trenutku na sceno stopili Bad Blue Boysi.¹²¹ Nameščeni na severni tribuni so podrli ograjo, ki jih je ločevala od igrišča in se želeli prebiti do Delij, vendar

¹¹⁷ Vrcan 2006, 93-97.

¹¹⁸ *Izgredi na utakmici Dinamo – Crvena Zvezda*. Dostopno prek:

http://hr.wikipedia.org/wiki/Izgredi_na_utakmici_Dinamo-Crvena_Zvezda (21. junij 2008).

¹¹⁹ *Priča*. Dostopno prek: http://www.oaza.co.yu/sport/delije/index.php?lang_id=1&page_id=100 (21. junij 2008).

¹²⁰ Peter Potočnik, Prava vojna na stadionu, v: *Delo*, 14. maj 1992, 1.

¹²¹ Prav tam.

pa jih je z vso silo, s pomočjo solzivca, pendrekov in vodnimi topovi pri tem zaustavila policija.

Slika 3.4: Delije v Zagrebu 13.5.1990.

Vir: <http://www.delije-caffe.net/galerija/index.php?spgmGal=1989-1990&spgmPic=5&g=grafiti#spgmPicture> (21. junij 2008).

Po mnenju mnogih se je policija, ki so jo sestavljali v večini Srbi, s tem odkrito postavila na stran beograjskih navijačev, na kar na svojevrsten način odgovori tudi takratni kapetan Dinama Zvonimir Boban, ki se je postavil v bran navijaču, ki ga je napadel policist, tako da je slednjega udaril, za kar si je prislužil šestmesečni suspenz s strani Jugoslovanske nogometne zveze in obtožnico, kljub temu, da je dotični policist, sicer Bošnjak, Bobanu oprostil ta napad. Glede na nek intervju z njim v katerem trdi, da so ga ostali policisti po dogodku napeljevali naj Bobana ustreli, bi takrat hitro lahko prišlo še do česa hujšega. Zvonimir Boban je s tem dejanjem za srbsko stran postal nacionalist, za hrvaško pa narodni junak in naj bi po mnenju mnogih, predvsem seveda tistih na hrvaški strani, označil začetek konca skupne države.¹²²

¹²² *Bad Blue Boys*. Dostopno prek: http://hr.wikipedia.org/wiki/Bad_Blue_Boys#13._svibnja_1990 (21. junij 2008).

Slika 3.5: Zvonimir Boban v spopadu s policijo 13.5.1990 v Zagrebu.

Vir: <http://www.nk-dinamo.hr/klub-povijest/Default.aspx> (21. junij 2008).

Sam spopad se je kasneje preselil izven stadiona na ulice, od koder so se BBB na vsak način želeli prebiti do Delij, kar pa je policiji ob mnogih aretacijah in velikemu številu ranjenih uspelo preprečiti ter odpeljati navijače beograjskega kluba, ki so za seboj pustili stadion v plamenih in izruvanih skoraj 3000 sedežev, do vlaka. Na koncu naj bi bilo po podatkih policije na policijsko postajo prepeljanih 132 Zvezdinih in 42 Dinamovih navijačev, 65 ljudi pa so prijavili sodniku za prekrške.¹²³ Bilanca poškodovanih je bila 79 policistov, od tega trije huje in 59 navijačev Dinama, od tega osem huje, med katerimi naj bi enemu izmed njih policist v ulici ob stadionu prestrelil nogo.¹²⁴

Kot vidimo se tistega dne ni zgodilo nič takega, kar se ne bi v mnogih podobnih incidentih že do tedaj, torej obojestransko provociranje navijačev, vdor na igrišče, spopad s policijo itd., vendar pa je bilo vse skupaj veliko večjih razsežnosti ter predvsem, kar dela ta incident tako poseben, njegova simbolika in obravnava v medijih. Kot vzorčen primer naj izpostavim slovenski časnik *Delo*, ki je o incidentu kar tri dni zapored poročal že na svoji naslovnici. Večino krivde za izgrede članki pripisujejo policiji, ki da jo je bilo premalo in njena reakcija prepozna, pri čemer izpostavljajo nereagiranje na razbijanje Zvezdinih navijačev in njihovega napada na miren del občinstva ter zavračajo trditve policije in poročilo republiškega sekretariata za notranje zadeve Hrvaške, da so vsesplošno norenje na stadionu in zunaj njega povzročili navijači Dinama, ki naj bi s kamenjem obmetavali nasprotno navijače.¹²⁵ Ostro kritiko si je v komentarju Igorja Guzlja prislužila tudi politika, ki da je vdrla

¹²³ Peter Potočnik, Za izgrede v Maksimiru so najbolj krivi miličniki, v: *Delo*, 15. maj 1992, 1.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam, 2.

na področje športa in zabave ter povzročila njuno pospešeno primitivizacijo, ki je sicer že potekala na drugih področjih (gospodarstvo, literatura,...), vendar pa naj bi bile posledice tega najhujše ravno na področju športa, ki jo je pogojevala največja množica fanatikov. Podprl je tudi ocene, ki so incidentu pripisovale nadomestilo za ponesrečene uradne poskuse izvoza mitingov v Slovenijo in na Hrvaško ter hkratno lekcijo neposlušnemu severozahodu države, lekcijo v imenu pravičnega cilja, katerega uresničitev opravičuje vsa sredstva. Pri tem se sprašuje čigava je in kakšnemu poslanstvu je zavezana, glede na ukrepanje pri incidentu, policija.¹²⁶

Kakorkoli že ni bilo prvič, da so se pripadniki obeh narodov odkrito spopadli med seboj, kot to trdijo nekateri tuji avtorji,¹²⁷ je pa bil dogodek prelomen za državo in uvod v vojno, in sicer tako po mnenju beograjske oziroma srbske strani¹²⁸, kot tudi za zagrebško oziroma hrvaško stran, ki je temu dogodku celo postavila spomenik pred stadionom Maksimir v Zagrebu.

Slika 3.6: Spomenik navijačem Dinama, ki so padli v vojni za Hrvaško, pred stadionom Maksimir v Zagrebu.

Vir: <http://bigblog.tportal.hr/boys?BlogCalendarDate=18.10.2006> (21. junij 2008).

¹²⁶ Igor Guzelj, Kaligula na Maksimiru, v: *Delo*, 15. maj 1990, 6.

¹²⁷ Franklin Foer, *Nogomet od Arkana do Berlusconi: nacionalizem, politika in denar na nogometnih igriščih* (Mengeš 2005) 22.

¹²⁸ Glej Vrcan 2006, 84.

3.5 Navijaštvo in politika

Kot sem v diplomskem delu že omenjal, je nogomet, s tem pa tudi nogometno navijaštvo, vedno potrebno umeščati v širši družbeni kontekst, saj so družbeni dejavniki, v prvi meri pa predvsem politični dejavnik tisti, ki narekujejo in usmerjajo njegov razvoj. Glede na to, da je bil nacionalizem prevladujoča politika v Jugoslaviji vsaj od sredine osemdesetih let naprej, mu posvečam največ pozornosti, kar pa ne drži za vse raziskovalce fenomena navijaštva, ki sem jih v zgornjih poglavjih že uporabil in čigar ugotovitve v naslednjih odstavkih tudi podrobneje predstavljam.

3.5.1 Nacionalizem kot del navijaškega rituala

Pri prvi jugoslovanski raziskavi Navijačko pleme je nacionalizem pri navijačih razložen v sklopu predstavitve nogometnega huliganizma v Zagrebu oziroma skozi tamkajšnjo navijaško skupino Bad Blue Boys (BBB), vendar pa po mojem mnenju lahko rezultate posplošimo na bolj ali manj celotno takratno jugoslovansko navijaško sceno ali pa vsaj na njene ključne predstavnike iz Hrvaške in Srbije, na katere se delo pravzaprav osredotoča.

Benjamin Perasović trdi, da je bil le majhen del BBB nacionalistično usmerjen, vendar pa je na ravni simbolike večina pripadnikov tak način izražanja privzela, zato ker naj bi se v navijaškem svetu stvari prevzemale brez velikega premisleka, v paketu. Navijači, ki niso imeli ravno visoke stopnje izobrazbe, pa tudi tisti s formalno kvalifikacijo, bi zaradi sprejemanja avtoritarnosti in hierarhije lahko bili dober medij za razne nacionalistično-militantne opozicije. Vendar pa bi bilo ekstremne navijače, z obzirom na družbeni sistem, v katerem so živeli, nesmiselno obtoževati, da so proizvajali nacionalizem, kajti v drugačnih okoliščinah in bolj razviti politični kulturi in demokratični tradiciji, bi mnogi na »trgu« stilov izbrali neko drugo »ritualno sovraštvo«, s čimer bi še naprej zadovoljevali potrebe po pripadnosti skupini, toda ne bi imeli potrebe po uniformiranosti.¹²⁹

Nacionalizem je bil zato bolj instrument rituala navijanja kot pa vrednostni ali ideološki sindrom. V dokaz temu avtor dodaja, da so obstajali stiki med navijači mnogih jugoslovanskih klubov, ki so segali vse do vodstev navijaških skupin, kar potrjuje tezo, da so prevladovali le problemi, ki so bili vezani na obdobje adolescence (iskanje identitete,

¹²⁹ Perasović 1988, 16.

prijateljstvo, solidarnost), medtem ko je v tem kontekstu nacionalnost imela marginalni značaj.¹³⁰

V vedenju ekstremnih navijačev Radin vidi tudi družbeno korist. Pripisuje mu namreč vlogo enega izmed »izpušnih ventilov« nezadovoljstva mlade generacije, pri čemer je omejitev problema na področje znotraj stadiona še nizka cena glede na dejstvo, da družba ni uspela niti v najmanjši možni meri usmeriti ustvarjalnega potenciala jugoslovanske mladine.¹³¹

Zelo zanimiva je pri slednji raziskavi opomba redakcije, v kateri je objavljen del recenzije prof. dr. Ivana Šibera. Ta trdi, da pazljivo branje te študije kaže na dejstvo, da mednacionalni odnosi oziroma nacionalizem niso bili osnova medosebnih konfrontacij. Nacionalizem in spopadi na osnovi nacionalne identitete so bili le svojevrstna oblika družbeno »sprejemljivega« sovraštva do drugih. Mladi so namreč iz svoje okolice le vzeli tiste posebnosti, bodisi je bilo to mesto, pripadnost neki organizaciji bodisi kaj drugega, kar jih je razlikovalo od ostalih in jih bilo nato možno uporabiti kot povod za spopade. Kot primere nerelevantnosti nacionalne pripadnosti navaja spopade na relaciji Crvena zvezda – Partizan ali Hajduk – Rijeka ipd. Tako vzklikanje gesel in petje pesmi ni bilo manifestacija nacionalizma, temveč samo manifestacija skupinskih različnosti skozi nacionalizem. Potrebno pa je bilo pri tem biti pozoren, da je to bila osnova za neposredno manipulacijo z nacionalizmom.¹³²

Pri zgornjih ugotovitvah študije je potrebno dodati, da se te precej razlikujejo od ugotovitev Lalića oziroma Vrcana, ki ju predstavljam spodaj, kar je verjetno predvsem posledica tega, da je študija izšla že leta 1988, torej v času krepitve tako nacionalizma kot tudi navijaškega nasilja, vendar pa pred njunim vrhuncem oziroma skrajno zaostritvijo od približno leta 1988 naprej. V letu izida je verjetno treba iskati tudi vzrok za tako kratko in zelo površinsko raziskavo vloge nacionalizma in politike v nogometnem navijaštvu, saj je sistem (samo)cenzure še vedno bolj ali manj uspešno deloval, nenazadnje pa je to raziskavo naročila in financirala, zaradi zaskrbljenosti politikov nad takratnim dogajanjem, Socialistična zveza delovnega ljudstva Hrvaške, ki so ji zaključki, da nacionalizem ni bil glavni krivec za nastale razmere, gotovo ustrezali. Zaradi vsega tega je te ugotovitve potrebna jemati z veliko mero kritičnosti in v luči časa, ko so nastale.

¹³⁰ Radin 1988, 52.

¹³¹ Prav tam, 53.

¹³² Šiber 1988, 19.

3.5.2 Nogometno navijaštvo in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji

Posebno poglavje v svojem delu Torcida tej tematiki namenja Dražen Lalić, ki povezanost športa s politiko smatra za eno od njegovih glavnih značilnosti. To križanje dveh področjih družbenega življenja se odvija na treh ravneh: interna politika športa, lokalni in nacionalni ugled ter šport kot faktor zunanje politike.¹³³ Mnogi raziskovalci tega odnosa poudarjajo, da se je šport v prejšnjem stoletju podvrgel politični instrumentalizaciji, kar ga je še dodatno oddaljilo od igre kot aktivnosti z glavnima značilnostima, spontanostjo in personaliziranostjo. S strani politike se šport izrablja predvsem za realizacijo političnih in državnih ciljev oziroma z namenom, da bi se ustvaril stabilen notranji konsenz o določeni družbi, ustvaril »izpušni ventil« za izražanje političnega nezadovoljstva, ki pa ne bi predstavljal nevarnosti za režim itd.¹³⁴ Stik med politiko in športom je neizbežen tudi zato, ker je šport del družbe.¹³⁵

Prepletanje politike in športa je še posebej vidno pri nogometu in nogometni publiki, prav posebej pri navijačih. Tako je mnogo hudih incidentov z najtežjimi posledicami izbruhnilo ravno na nogometnih tekmah med klubi ali reprezentancami, ki so bile s strani gledalcev oziroma širše javnosti določene države dojete kot najpomembnejši simboli različnih regionalnih, verskih, etničnih in političnih identitet. »Vendar pa to ne pomeni, da je šport eden od glavnih vzrokov mednacionalnega tekmovanja, temveč je vrhunski šport le drugačen odraz vzrokov, ki so ustvarili nacionalizem«.¹³⁶

Vse zgoraj navedeno je seveda veljalo tudi za Jugoslavijo, kjer je do znatnega povečanja politične konotacije vedenja nogometnih navijačev in njihovih navijaških skupin prišlo v osemdesetih letih, ko se je država soočala s hudo gospodarsko, politično in družbeno krizo, ki je najbolj prizadela mlade. Poleg tega je v Jugoslaviji vladal enopartijski sistem, ki vse do preloma osemdesetih in devetdesetih let ni dopuščal relativno mirnih političnih sprememb, kot so večstrankarske volitve ali ustoličenje take legitimne oblasti, ki bi demokratizirala politične odnose. Neuspeh projekta socialističnega samoupravljanja je samo še dodatno potenciral politični in družbeni vpliv partijsko-državne birokracije. S povečevanjem družbene krize v javnosti so na plan tako privrela globoka nasprotja v samem jedru politike in družbe v državi. In glede na to, da se različni politični interesi niso mogli na primeren način podati in uskladiti v institucijah, je prišlo do njihovega izražanja na tako

¹³³ Dragan Koković, *Sport bez igre* (Podgorica 1986) 94, citirano po: Lalić 1993, 251.

¹³⁴ Lalić 1993, 252.

¹³⁵ Garry Whannel, *Blowing the Whistle. The Politics of Sport* (London 1983) 6, citirano po: Lalić 1993, 252.

¹³⁶ George Orwell, *Zašto pišem i drugi eseji* (Zagreb 1983) 147, citirano po: Lalić 1993, 253.

imenovanih robnih področjih družbenega življenja, še posebej izrazito na področju športa, predvsem nogometa.¹³⁷

Stadioni v Jugoslaviji so bili tako v veliki meri svojevrstni »rezervati za politiko«, ki so delovali kot »rezervati za nasilje«, kjer se je vodila »sprevržena« politika s pogostim fizičnim in/ali verbalnim nasiljem. Z drugimi besedami, šport (v prvi meri nogomet) je bil v osemdesetih in na začetku devetdesetih let v Jugoslaviji prvorazreden prostor za politiko, ki je bila izključena iz svojih institucionalnih okvirjev. Pri tem je potrebno dodati, da je bila kontrola režima na stadionih mnogo manjša kot v drugih podobnih situacijah in da so izgredniki izkoriščali prednost svojega skrivanja v množici gledalcev, ki jim je zagotavljala določeno mero anonimnosti. Tudi toleriranje provokativnih izgrediv, vključno tistih s političnimi značilnostmi, je bilo s strani oblasti in s tem državnih organov večje v nogometu in športu nasploh kot na drugih področjih družbenega življenja.¹³⁸

Enega od ključnih političnih problemov v Jugoslaviji so predstavljali mednacionalni odnosi. Kljub bolj odprtemu in liberalnemu socialističnemu režimu od ostale Vzhodne Evrope, to ni veljalo, ko je šlo za vprašanje odnosa med narodi oziroma za tako imenovano »nacionalno vprašanje«, ki naj bi bilo v skladu s politiko bratstva in enotnosti, z vzpostavitvijo socialistične države in izgradnjo socialistične družbe, rešeno. Vendar pa je bila realnost drugačna, saj je bilo vprašanje narodne identitete vse čas obstoja države še kako živo in je interes prebivalstva zanj rasel, medtem ko je politika na drugi strani onemogočala njegovo izražanje na določenih področjih družbenega življenja. Nerešenost tega problema se je kazala tudi na stadionih, predvsem v osemdesetih letih, v znatno manjši meri pa tudi že desetletja pred tem. V zadnjem desetletju obstoja Jugoslavije so klubi še dodatno poudarili svoj, sicer v manjši meri prisoten že prej, značaj prvorazrednih nacionalnih simbolov, na podlagi katerih je bilo mogoče prepoznati posameznikovo versko in nacionalno pripadnost z odgovorom na enostavno vprašanje: »Za koga navijaš?«. Medtem ko so v šestdesetih in sedemdesetih letih posamezni Srbi navijali za Dinamo ali Hajduk in obratno posamezni Hrvati za Crveno zvezdo ali Partizan, je kaj takega v osemdesetih postalo nepredstavljivo.¹³⁹

Velik preobrat v odnosu navijaških skupin do politike se je zgodil z njihovim osnovanjem v osemdesetih. Nekatere skupine so namreč v tem obdobju privzele stališče nasprotovanja vladajočemu režimu in kolektivno osvojile drugačne vrednote, ki so jih vključili v vrednostni sestav svojega subkulturnega stila. Svoje nasprotovanje so poleg

¹³⁷ Lalić 1993, 255.

¹³⁸ Prav tam, 256.

¹³⁹ Prav tam, 256-257.

običajnega delovanja na in ob stadionu izražali tudi s sodelovanjem v raznih protirežimskih aktivnostih. Nasploh so s svojimi dejanji in pritiski počasi proti koncu tega desetletja dosegli, da petje nacionalno obarvanih pesmi in izobešanje nacionalnih simbolov niso več spremljale intervencije organov reda, s čimer so prinesli legitimnost narodnim pesmim in simbolom, ki so se tako širili s stadiona na širši družbeni prostor. Istočasno se je podobno dogajalo tudi pri navijaškem nasilju, kjer je politični dejavnik kot vzrok oziroma povod prevladal nad drugimi dejavniki.¹⁴⁰

Vendar pa politične aktivnosti večine pripadnikov navijaških skupin niso bile zasnovane na nekem profiliranem političnem programu, niti niso imele prevladujočih političnih značilnosti, temveč so bile večinoma le prepojene s kolektivno prisvojenimi vrednotami antikomunizma in nacionalizma kot bistvenega dela vrednostnega sestava navijaškega subkulturnega stila na področju Jugoslavije, podobno kot tudi v mnogih drugih evropskih državah. Te aktivnosti so večinoma imele značaj subkulturnega protesta, sicer očitno obarvanega s politiko, katerega vzrok so bile politične in socialne napetosti, ki so izhajale iz širšega družbenega konteksta. Politična konotacija vedenja nogometnih navijačev, v skladu z danimi političnimi in družbenimi razmerami, je tako prerasla v vrednostno osnovo mladinske subkulturne identitete in se taka pojavila kot glavni način, poleg navijaškega nasilja, provokacije javnosti ter najučinkovitejši način izražanja skupinske oziroma subkulturne in generacijske posebnosti.¹⁴¹

3.5.3 Vpliv krize v Jugoslaviji na pojav nasilja

Hrvaški sociolog Srđan Vrcan v svojem delu *Sport i nasilje danas u nas*, ki ga je napisal že leta 1990 poudarja, da je pomemben vpliv na pojav nasilja imela kriza v državi, saj je z njo prišlo do poslabšanja življenjskih pogojev, povečanja družbene konfliktnosti, še posebno na področju mednacionalnih odnosov, do rasti družbenega nezadovoljstva, zmanjšanja občutka varnosti, kar je vodilo do množične frustriranosti in drastične krize legitimnosti sistema. Eskalacija nasilniškega vedenja je bila povezana z mladinskim fenomenom, saj je bil proizvod posebne mladinske subkulture. Kriza je namreč povzročila izrazito inferiornost mladih, njihovo družbeno segregiranost in marginalizacijo, napetosti pri oblikovanju njihove identitete ter težave pri prehodu v svet odraslih in svet dela. Poleg tega je zelo pomemben element pri eskalaciji nasilja imela tudi politika. V družbi je nastajala nova

¹⁴⁰ Prav tam, 257-263.

¹⁴¹ Prav tam, 267-268.

politična »miselnost« mladih, ki se je vse bolj politizirala z namenom, da spremeni politični kurz. To je bilo najbolj vidno ravno na nogometnih igriščih, kjer je prihajalo do manifestiranja »sive politike«, ki je bila vsebinsko osredotočena na narod, mednacionalne odnose in druga nacionalna vprašanja. Nogomet je tako izgubil vse značilnosti igre ter se na eni strani pretvoril v posel, na drugi pa v vse izrazitejši spektakel, pri čemer je spektakularna narava nogometa že sama po sebi favorizirala nasilje in nasilne oblike vedenja.¹⁴²

Tako kot Radin in Lalić, tudi Vrcan športu pripisuje katarzično funkcijo, ki služi kot »izpušni ventil« za posamezne in kolektivne napetosti. Z agresivnim postopanjem se namreč osvobajajo nakopičena energija, zmanjšuje se napetost in posameznik se zato počuti bolje. Take potrebe pa je lažje zadovoljiti v športih, kot na primer nogomet, ki so prežeti z nasiljem in nasilnim potencialom.¹⁴³

3.5.4 Politizacija nogometnega navijaštva

Obrati, ki so se zgodili v nogometnem navijaštvu na področju Jugoslavije v poslednjih dveh desetletjih 20. stoletja, so bili tesno povezani s družbenimi dejavniki, predvsem so pomembno vlogo igrali politični dejavniki v situaciji in času tako imenovane tranzicije, kot turbulentnem obdobju velikih kriznih gibanj in tektonskih družbenih sprememb. Pri tem se je pokazala še posebej pomembna vloga zgodovinskega momenta, ki je pospešil ekspanzijo konfrontacij in legitimiziral nasilje, preko katerega se je globalna družbena kriza izražala na nogometnih stadionih in širšem družbenem področju nogometa. Pri tem je očitno, da navijaštvo, nogometni stadioni in nogometna scena nasploh niso bili samo izpostavljeni politiki in političnemu nasilju, pri čemer bi bili v politične spopade le vrženi, temveč so nasprotno imeli pri vsem tem zelo veliko in pomembno vlogo, še posebej v prvih fazah krize, predvsem pri politični mobilizaciji širšega družbenega prostora in pri začetkih političnega nasilja. Tako je npr. Željko Ražnatović – Arkan, bivši vodja navijaške skupine Delije, nato poveljnik Tigrov, srbskih paravojaških enot, ki so se bojevale na Hrvaškem in v Bosni, izjavil, da ni res, da so vojno v Jugoslaviji začeli generali Jugoslovanske armade, temveč so jo navijači Crvene zvezde na neodigrani tekmi med Dinamom in Crveno zvezdo v Zagrebu. Dejstvo je, da so bile prve srbske prostovoljne paravojaške enote sestavljene iz mladih, ki so pripadali jedru beograjskih Delij ter so jih neposredno organizirale in vodile vodje navijaške skupine. Slednje je bilo objavljeno tudi v reviji Crvene zvezde leta 1992 v reportaži z bojišča,

¹⁴² Šišak 1990, 229-230.

¹⁴³ Prav tam, 232-233.

kjer trdijo, da so »Delije pustile svoje lastne navijaške rekvizite pod arkadami Marakane in se s puško v roki odpravile v vojno. Borci brez strahu, junak do junaka«. ¹⁴⁴ To seveda ne pomeni, da so bili med pripadniki vseh srbskih prostovoljnih paravojaških enot le pripadniki Delij, izključno iz slednjih naj bi bila sestavljala le Arkanova paravojaška enota Tigri, ¹⁴⁵ pa še pri tem je v nekaterih virih omenjeno, da je v njej sodelovalo tudi mnogo pripadnikov Grobarjev. ¹⁴⁶ Na podoben način kot v Beogradu oziroma Srbiji v celoti se je dogajalo tudi v Zagrebu in Splitu oziroma na Hrvaškem nasploh, kjer so jedra zagrebških Bad Blue Boysov in splitske Torcide med prvimi organizirala prave politične jurišne odrede in se tako vključevala v enote nastajajoče hrvaške vojske. To je pomenilo, da se je zgodila lahka in hitra preobrazba nogometnih navijačev v vojake in narodne junake. Borci na obeh straneh so na začetku oboroženih spopadov še vedno uporabljali navijaško simboliko, saj so mnogi izmed njih v videli vojni le logično nadaljevanje dotedanjih spopadov med navijaškimi skupinami. Predhodni simbolizem navijaške agresivnosti, deloma ritualen deloma stvaren, se je preobrazil v odprt politični in vojni simbolizem, s čimer se je dokazalo, da je »od simbolizma možno tudi umreti in da to ni simbolično samo za tistega, ki umre«. ¹⁴⁷ Očitno je, da je bilo vmes tudi nekaj, kar samo po sebi ni bilo čisto nogometne ali športne narave. ¹⁴⁸

Če se samo nekoliko modificira trditev Cailloisa, ki je trdil, da bi superiorni um lahko neposredno iz iger, ki v posamezni družbi in civilizaciji dominirajo, vnaprej napovedal njeno usodo, ¹⁴⁹ lahko za primer Jugoslavije trdimo, da bi bil za napoved njene usode dovolj že zdrav razum. Kajti iz stališč, vedenja in akcij, kot tudi že iz same vsebine množičnega skandiranja in uporabljene simbolike v Zagrebu, Beogradu in Splitu bi se morali prepoznati signali razpadanja vladajočega socialističnega sistema in krepitev političnih strategij, ki so vodile v neizbežne politične spopade ter odtod v vojno. Beograjski sociolog Mihailović je leta 1990 napisal, da je potreba po agresivnosti in nasilju značilnost tistih družbenih sistemov, ki razpadajo in izginjajo iz obličja zgodovine. To je proti koncu osemdesetih let in na začetku zadnjega desetletja 20. stoletja nakazoval jugoslovanski šport, v prvi meri seveda nogomet, kar je bil znak, da se je bližala balkanska zmešnjava. ¹⁵⁰ Na nogomet tako lahko gledamo kot

¹⁴⁴ Ivan Čolović, *Od Delija do Tigrova*, v: *Erasmus* 10 (1995) 60-62, 61, citirano po: Vrcan 2003, 84.

¹⁴⁵ Dougie Brimson, *Nogometno nasilje u Evropi: kako se razvijao nogometni huliganizem* (Zagreb 2006) 55.

¹⁴⁶ Food, blood and war, v: *The Observer*, 18. januar 2004. Dostopno prek: <http://observer.guardian.co.uk/osm/story/0,,1123137,00.html> (26. junij 2008).

¹⁴⁷ Marco Walter Battacchi, *Fino a che punto i tifosi violenti sono violenti o fino a che punto sono tifosi*, v: *Il tifo aggressivo*, ed. Alessandr Salvini (Firenze 1988) 326, citirano po: Vrcan 2003, 84.

¹⁴⁸ Vrcan 2006, 84.

¹⁴⁹ Roger Caillois, *Les Jeux et les homes* (Paris 1958), citirano po: Vrcan 2003, 84.

¹⁵⁰ Srećko Mihailović, *Sport, nasilje, publika*, v: *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 88/90 (1990) 9-24, 10, citirano po: Vrcan 2003, 85.

na metaforo družbe in pa obratno, tudi na družbo lahko v nekaterih primerih gledamo kot na metaforo nogometa.¹⁵¹ Nogomet, stadioni in navijaško vedenje so bili in so pravzaprav še vedno nekakšna ogledala realne družbene in politične situacije, ki mnogo bolje kot razne parlamentarne razprave, novinarski komentarji ali raziskave javnega mnenja, pokažejo globino in širino družbene krize ter omogočajo predvideti družbene in politične obrate in gibanja, ki lahko v kriznih situacijah hitro prerastejo svoje začetne okvirje.¹⁵²

Kako tanke in prepustne so bile meje med področjem nogometa in nogometnega navijaštva ter področjem politike se je jasno videlo ravno v Jugoslaviji, in sicer s treh vidikov. Prvič, z vidika prodora politike na področje nogometa in navijaštva ter prepojitvijo slednjega s političnimi vsebinami. Drugič, ravno nasprotno, z vidika prenosa obrazcev nogometnega navijaštva na področje politike. In tretjič, z vidika družbene in politične krize, ko se obrazci navijaškega vedenja širijo, da bi se na navidezno nepolitičnih temeljih dosegla določena stopnja družbene homogenosti in lojalnosti, ki ju sicer ni več mogoče doseči samo na političen način.¹⁵³

Kot že mnogokrat rečeno ni dvoma, da se je proti koncu osemdesetih let na prostoru Jugoslavije zgodil pomemben preobrat v nogometnem navijaštvu v okviru poglobljanja globalne družbene krize ter večanja družbenih delitev in konfliktnosti. Ta preobrat se je najprej pokazal v temeljiti politizaciji nogometa in še posebno nogometnega navijaštva, pri čemer mu je za podlago služil trend radikalne politizacije kulture, ki je razlike v kulturi pretvoril v osnovo za sovraštvo. Na tej podlagi je navijanje za določeno moštvo postalo politično pogojeno, saj se je preobrazilo v politično dejanje, s čimer sta se navijaštvo in politika na nek način združili. Povezanost nogometnega navijanja in politike, za katero je bilo do tedaj značilno, da je bila le občasen in marginalen pojav, se je nato pojavila kot osrednja točka vedenja nogometnih navijačev. Torej zgodilo se je to, da si je politika podredila nogomet in stadion, s čimer se je nogometno dogajanje doživljalo in dojemalo najprej skozi oči politike. Prostor nogometnega stadiona kot nekakšne svobodne cone, neodvisne od zunanjega sveta je, v kolikor je seveda kot tak sploh kdaj obstajal, tako pod pritiskom politike in politizacije nogometa hitro prenehal obstajati.¹⁵⁴

Politizacija nogometa in nogometnega navijaštva se je zgodila na dveh ravneh: prvo, kot politična instrumentalizacija navijaštva in drugo kot navijaška instrumentalizacija politike

¹⁵¹ Gualtieri Harrison, *L'eco clamorosa*, v: *Il rito aggressivo. Dall' aggressivita simbolica al comportamento violento: il caso dei tifosi ultras* (Firenze 1988) 235-273, 265, citirano po: Vrcan 2003, 85.

¹⁵² Vrcan 2003, 84-87.

¹⁵³ Prav tam, 87.

¹⁵⁴ Prav tam, 97-98.

v sklopu sistemske politične instrumentalizacije športa in nogometa še posebej. Pri tem je posamezen klub v politizaciji nogometa pridobil tako politične kot tudi nogometne prednosti, kajti tako kot se je politična instrumentalizacija izplačala določenim političnim akterjem, se je enako izplačala tudi določenim posameznikom v čisto nogometnem smislu. Vendar pa se je politizacija navijaštva po pravilu odvijala le v eni smeri in z namenom politične homogenizacije celotne populacije po nacionalističnem političnem ključu. Nogometno navijaštvo je bilo med prvimi področji družbenega življenja, ki je bilo vključeno v proces etnifikacije politike, pri čemer so ključno vlogo odigrale navijaške skupine kot njen velik promotor in pa tudi velik uporabnik.¹⁵⁵

Z vidika opisne analize politizacije navijaštva in navijaških skupin obstaja nekaj ključnih dogodkov, ki se jih lahko prepozna:

Prvič, politizacija nogometnega navijaštva se je najprej in najbolj pokazala skozi postopen proces politizacije organiziranega navijaštva, ki je vključeval tudi skokovite kvalitativne spremembe. Navijaške skupine so bile prve, v katere so se »naselile« nacionalistične politične vsebine, s čimer so v svojih dejanjih hitro dobile vse izrazitejšo politično konotacijo in hitro prešle od latentne k manifestni političnosti, od priložnostno občasne k stalni političnosti, s končnim ciljem v popolnem obratu od političnosti v navijaštvu, ki je bilo podrejeno nogometu, k nogometu povsem podrejenemu politiki. Navijati za nek nogometni klub in pripadati neki navijaški skupini je pomenilo hkrati tudi pristajanje na določeno nacionalistično politiko. V kolikor je možno govoriti o obstoju »vzporedne« družbe na prostoru Jugoslavije pred rušenjem berlinskega zidu, je nogometno navijaštvo bilo tisto družbeno področje, v katerem se je ta »vzporedna« družba najprej prebila v javnost.

Drugič, politizacija organiziranega nogometnega navijaštva je ustvarila politično homogenizacijo navijaštva. V le nekaj tednih so bile politične razlike v okviru posamičnih navijaških skupin in med skupinami poravnane in pozabljene. Navijaške skupine so postale politično enako usmerjene in podložne pravi skupinski disciplini, vendar s političnim predznakom.

Tretjič, v fazi krize je politizacija navijaštva pretvorila stadione in tekme v privilegirana mesta za politične manifestacije in demonstracije, začinjene z nogometnim navijanjem. Nogometne tekme so se tako ob nekaterih priložnostih preoblikovale v politične dogodke z mešanico politike in nogometa. S tribun so pogosto odmevali komentarji in reakcije na dnevna politična dogajanja, vendar pa stadioni niso delovali samo kot veliki

¹⁵⁵ Prav tam, 98-99.

razglasi tekoče politike, temveč so pri njej imeli tudi aktivno homogenizacijsko, mobilizacijsko in usmerjevalno vlogo. Nekoliko nenavadno je, da se je vse to nadaljevalo tudi po tem, ko je bil uzakonjen politični pluralizem ter so politične stranke že dobile možnost javnega delovanja in organiziranja javnih političnih nastopov, kajti s tem so stadioni in nogometne tekme izgubile svojo dotedanjo vlogo edinih javnih mest, kjer je bilo možno množično izražati »nespodobna« politična stališča. S tem se je pokazalo, da politizacija nogometnega navijaštva ni fenomen, ki bi bil značilen samo za družbe s totalitarnim in enostrankarskim ustrojem, kjer bi se nelegitimna politična gibanja na tak način prebijala v javnost, marveč je značilnost tudi družbe z večstrankarskim parlamentarnim režimom. Pokazalo se je tudi, da se modeli navijaškega vedenja najlažje prenesejo iz družbenega polja nogometa v družbeno polje politike takrat, ko je posredi izrazita nacionalistična in populistična politika ter da se lahko načini političnega mišljenja in obrazci političnega delovanja, značilnega za nacionalistično politiko, brez težav prenesejo iz družbenega polja politike v družbeno polje nogometa in nogometnega navijanja.

Četrtrič, politizacija navijaštva se je odrazila v spremenjeni naravi tradicionalnih rivalstev med navijaškimi skupinami. Žarišče rivalstva se je pomaknilo z nogometnega kluba in poteka tekme preko meja stadiona in nogometa ter z tradicionalnih lokalnih in regionalnih rivalstev na nacionalna rivalstva. Ko je nacionalnost preplavila družbeno sfero nogometa in navijaštva, se je narava glavnih rivalstev med nasprotnimi navijaškimi skupinami pod njenim vplivom spremenila. Rivalstva so se razširila, pomešala in totalizirala, tako da je razkol med nasprotnimi navijaškimi skupinami dobil značilnosti temeljnega političnega razkola ter razkola med nasprotnimi in nepomirljivimi kulturami.

Petič, širila se je netoleranca do navijaškega pluralizma na svojem stadionu, soseski in mestu, kar je pripomoglo k širjenju netolerance do političnega pluralizma v lastnem okolju. Tiste, ki so bili v politiki drugi, se je obravnavalo tako kot druge na stadionu, ki so bili praviloma gostujoči navijači oziroma kot sovražnike, ki jih je potrebno utišati in omejiti. Na nek način je slika stadiona, kjer vsi skupaj glasno navijajo za svojo moštvo, postala metafora za idealno oblikovano politično polje v celoti.

Šestič, politizacija nogometnega navijaštva je povzročila veliko sprememb v spopadih in nasprotjih med navijaškimi skupinami, tako da so se spopadi intenzivirali, radikalizirali in premešali ter se pretvorili v spopade velikih razsežnosti. Na tak način se je potrdila tudi teza, da etnifikacija politike spreminja samo naravo družbenih spopadov, katere pretvori v etnične spopade tipa »ali – ali«, »vse ali nič« in spopade na »življenje in smrt«, s tragičnimi posledicami na makrodružbeni in mikrodružbeni ravni. V nekem smislu so bili spopadi med

nasprotnimi navijaškimi skupinami na koncu osemdesetih in na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja neposredni uvod v oborožene spopade, s svojo ostrino pa so tudi že najavljali brutalnost prihajajoče vojne. Spopade navijaških skupin je možno jemati kot prve manjše praske oziroma pripravljalne manevre oboroženih spopadov, ki so počasi nastopali. Tako je hitro prešlo od prakticiranja nogometa kot »prave vojne, vendar z miroljubnimi in prijateljskimi sredstvi«, v vojno s pravim orožjem v rokah.

Sedmič, spolitizirane navijaške skupine so se neposredno pretvorile v človeško rezervo, pripravljeno na hitro politično mobilizacijo po nacionalističnem ključu, in sicer na dva načina. Na prvem mestu so se jedra navijaških skupin hitro pretvorila v politične jurišnike in udarne skupine, ki so bile na razpolago radikalnim nacionalističnim strankam ter za politične akcije po ulicah in trgih, kjer so nastopali ne samo kot najglasnejša in najbolj organizirana skupina na političnih mitingih, temveč tudi kot udarni odred za neposredno zastraševanje političnih nasprotnikov in motenje mitingov tistih političnih strank, ki so bile s stališča nacionalizma nezaželene. Na drugem mestu se je to jedro navijaških skupin izkoriščalo za izzivanje neposrednih spopadov s policijo kot z organom oziroma silo reda, ki je razpadal, da bi se poglobila kriza v vrstah policije in se poslabšali njeni odnosi z javnostjo.¹⁵⁶

Z vidika funkcionalne analize politizacije navijaških skupin na prostoru Jugoslavije je mogoče prepoznati in opisati nekaj najvidnejših funkcij te politizacije:

Prvič, legitimiranje. Politizacija navijaških skupin je v prvih fazah družbene krize pripomogla k postopnemu legitimiranju simbolov, krilatic, idej, političnih in zgodovinskih osebnosti itd. z nacionalnim in nacionalističnim predznakom, ki so bile do tedaj sistemsko potisnjene v ilegalno sfero družbe. Nogomet in nogometno navijaštvo so bili med prvimi kanali, skozi katere so v javnost začeli prihajati elementi najradikalnejšega nacionalističnega ekstremizma, kot na primer četništvo v Srbiji ali ustaštvo na Hrvaškem, ki so bili dotlej institucionalno izključeni iz javnosti in politike. Na tak način je bila z njih oprana negativna podoba, ki jo je zamenjalo družbeno sprejemanje in dojemanje kot nekaj, kar je politično normalno.

Drugič, politična homogenizacija. Politizacija nogometnega navijaštva je zelo učinkovito podpirala politično homogenizacijo na navijaški podlagi. Istočasno je bila dosežena enotnost na temelju idej in vrednot, katere se obravnava kot svete in nedotakljive ter ne dopuščajo kritičnega preverjanja in izključujejo kakršno koli alternativo. Na tak način se je

¹⁵⁶ Prav tam, 97-103.

na stadionih in pri navijaških skupinah ustvarila čudna zmes svetega in transcendentnega, ki se je prenesla v politiko.

Tretjič, delegitimiranje drugih. Politizirano nogometno navijaštvo je imelo pomembno vlogo pri delegitimiranju takratnega družbeno-političnega sistema in vseh nacionalizmu nasprotnih političnih pozicij. Do delegitimiranja je prišlo v treh smereh. Prva je bila na delu nova družbena konstrukcija normalnosti, ki je uvedla nove definicije družbene in politične normalnosti, s čimer je nenacionalistična politika dobila oznako nenaravnosti in nenormalnosti. Učinkovitost te delegitimnosti gre pripisati njenemu emocionalnemu naboju. Druga smer je bila smer zapostavljanja in poniževanja vsega nenacionalističnega in antinacionalističnega, proti čemur je bila vsaka kritika neučinkovita. Tretjo smer delegitimiranja je predstavljalo zastraševanje, ki se je preneslo s stadionov na mestne ulice in trge.

Četrtič, politična kolonizacija vsakdanjika. Politizirano nogometno navijaštvo je bilo zelo učinkovito sredstvo za prodor velike politike v vsakdanje življenje, kot tudi za prepojitve vsakdanjika z nacionalističnim simbolizmom.

Petič, močan sunek totalni politični mobilizaciji. Politizirano navijaštvo je igralo važno vlogo pri politični mobilizaciji za cilje nacionalistične politike, in sicer na dva načina. Prvič, nogometno navijaštvo se je mobiliziralo prostovoljno, kar mu je dalo značaj zavestno izbrane obveze. Drugič, navijaštvo je služilo kot sredstvo za politično mobilizacijo drugih, na prvem mestu mladih. Slabljenje njene vloge je tako hitro otežilo politično mobilizacijo mladih za namene nacionalistične politike.

Šestič, krepitev družbene in politične dihotomije. Politizacija navijaštva je bila sredstvo za dihotomijo družbe in politike v izključujočih terminih »prijatelj – sovražnik«, »pravi sin domovine – izdajalec domovine« ter »z nami in z domovino – proti nam in domovini«. Jasna in dosledna dihotomija prostora nasprotnih navijaških skupin na stadionu je bila tako prenesena v vsakdanjik in pripomogla k temu, da so bile politične delitve na ravni vsakodnevnega življenja odtlej dojete kot nekaj, kar je družbeno normalno.

Sedmič, delitev družbe na dobre in zle. Na začetku družbenih in političnih spopadov se, pod vplivom navijaštva, delitev na dobre in zle oziroma angelizacija svojih ter demonizacija in satanizacija drugih v nogometu razširi tudi izven stadiona.

Osmič, širjenje tipičnih nacionalističnih shem. Politizirano nogometno navijaštvo je imelo pomembno vlogo pri širjenju in operacionalizaciji štirih tipičnih nacionalističnih shem. Primordialistična shema trdi, da nacionalnost ne nastaja, se ne razvija, niti se ne menja, temveč je vedno prisotna in se le znova obuja ali oživlja. To pomeni, da je npr. Splitčan

navijal samo za Hajduk in nikogar drugega. Z navijaštva se je to prenašalo tudi na politični nacionalizem. Po drugi shemi se kolektivna in individualna identiteta oblikuje in konkretizira samo v eni pripadnosti, s čimer se izključuje možnost slojevitosti in večih identitet ter pripadnosti. Torej, tako kot ni bilo mogoče biti istočasno navijač npr. Zrinskega in Veleža, tako tudi ni bilo možno biti istočasno Hrvat in Bošnjak. Tretja shema, ki jo je politizirano nogometno navijaštvo razširilo, je shema, ki sonarodnjakom ne da pravice ne biti nacionalist in istočasno biti »pravi sin domovine« ter načelno ne priznava legitimnosti večih hkratnih lojalnosti, tako kot to v svojih vrstah niso dopuščale navijaške skupine. Zadnja shema poudarja stereotipiziranje drugih, katerim se vsem brez izjeme pripisuje neko nespremenljivo, homogeno identiteto, s čimer se vsakemu posameznemu pripadniku pripisuje enaka odgovornost oziroma krivda. Posredi je tako depersonalizacija drugih in nasprotnika.

Devetič, dodatno legitimiranje nacionalizma ob pomoči njegovih sil in moči. Na začetku političnih spopadov je imelo politizirano nogometno navijaštvo kot družbeno gibanje z zelo motiviranimi in na žrtve pripravljenimi pripadniki ključno vlogo pri legitimiranju nacionalizma. S svojimi akcijami v javnosti so namreč kazali, da je obnovljeni nacionalizem politično gibanje, ki se ga ne da ustaviti ali zatreti in s katerim raste množica njegovih pripadnikov.¹⁵⁷

Pri vsem tem se zastavlja vprašanje, kakšni so bili razlogi, da je bila politizacija nogometnega navijaštva tako učinkovita oziroma na podlagi katerih zgodovinskih, družbenih, političnih in drugih okoliščin je nogometno navijaštvo dobilo tako pomembno vlogo pri zapletih in razpletih težke družbene krize, ki se je končala z oboroženimi spopadi in vojnami na prostoru bivše Jugoslavije?

Zelo verjeten se zdi pristop, ki predpostavlja, da so se obrati v nogometnem navijaštvu na področju Jugoslavije zgodili pod vplivom zgodovinskih in aktualnih okoliščin, ki so privedle do globokih tektonskih premikov v družbi in do družbenega in političnega gibanja, ki je popolnoma prežl el družbeno polje politike, pri čemer ni ostal nedotaknjen niti vsakdanjik. To gibanje je v svoj vrtinec povleklo tudi nogomet in nogometno navijaštvo, ki je bilo tako samo »vrženo« v zaplete in razplete družbene drame ter moralo, tako kot ostala področja družbenega življenja, sprejeti politizacijo brez njene kakšne posebne povezanosti s samim nogometom, nogometno navijaško kulturo ali kulturo navijaških skupin.¹⁵⁸

Drugi pristop je v osnovi podoben prejšnjemu, vendar nekoliko preciznejši. Po njem je bilo vedenje nogometnih navijačev v devetdesetih letih 20. stoletja samo tipičen primer

¹⁵⁷ Prav tam, 103-107.

¹⁵⁸ Prav tam, 107-108.

sodobnega upora »potlačenih« in žrtev represije. Na tak način Richard Giulianotti in Garry Armstrong v nizu mogočih izvorov nogometnih nasprotij in rivalstev prepoznava »potopljeno nacionalnost« (ang. submerged nationhood), tj. način, po katerem »nogometni klubi ne le ustvarjajo smisel solidarnosti skupnosti, temveč tudi odražajo odporniške nacionalne identitete, ki so pod represijo ali pa delno uspavane«. ¹⁵⁹

Tretji pristop je pristop britanskih sociologov Johna Sugdena in Alana Tomlinsona, ki v svoji razpravi o vlogi nogometa pri razpadu Sovjetske Zveze in v Vzhodni Evropi, slednjemu namenjata aktivno vlogo pri razpadanju vzhodnoevropskih struktur in mej. Za to sta bila ključna pojma želja po maščevanju (ressentiment) in odpor. Aktivno vlogo nogometa pojasnjujeta na dveh ravneh. Prvič, nogomet je na splošno sodeloval v politiki nacionalizma, saj je na svoj način izražal obči odpor in željo po maščevanju, na čemer so temeljili tudi obnovljeni nacionalizmi. Drugič, nogomet je imel posebno vlogo v okviru obnove nacionalizma, kajti slednji si je za svojo učinkovitost moral zagotoviti množično participacijo in komunikacijo, ki jo je dobil ravno z nogometom kot medijem javne komunikacije. Na drugi strani so politična ideologija in politični programi obnovljenemu nacionalizmu dale le nekakšno okostje, ki ga je nato nogomet preko ljudskega žargona napolnil z živim tkivom. ¹⁶⁰

Na koncu je pri vsem tem potrebno opozoriti, da so vse zgornje razlage vloge politike in nacionalizma v nogometu in nogometnemu navijaštvu plod hrvaških avtorjev, ki so problematiko primarno zagotovo obravnavali pod vtisom hrvaških navijaških skupin in nato te ugotovitve posploševali na celotno jugoslovansko navijaške sceno, zaradi česar lahko določene ugotovitve odstopajo od realnega stanja in ne veljajo enako za vse navijače oziroma navijaške skupine v državi. Kajti kljub temu, da je šlo za isto državo, so bile v posameznih republikah, regijah in mestih družbeno-politične okoliščine različne, kar je pomembno vplivalo na obliko in posebnosti posameznih nogometnih klubov in njihovih navijačev. Pri tem imam predvsem v mislih Bosno in Hercegovino kot posebnost, kjer se vsi tisti, ki so navijali za bosanske klube pri tem niso ozirali na svojo nacionalno pripadnost. Enako je ostalo tudi z nastankom navijaških skupin, ki jih ni bilo mogoče označiti kot npr. srbske ali hrvaške, saj so bili v njih zastopani predstavniki vseh narodov. In nasprotno, kot pri hrvaških in srbskih navijaških skupinah, pri katerih se je v osemdesetih letih razplamtel hrvaški oziroma srbski nacionalizem, je v skupinah v BIH vladalo bratstvo, edinstvena atmosfera brez ali zelo malo nacionalizma in ekstremizma oziroma je bil ta usmerjen v zagovarjanje in ohranjanje

¹⁵⁹ Gary Armstrong in Richard Giulianotti, *Fear and Loathing in World Football* (Oxford 2001) 273, citirano po: Vrcan 2003, 108.

¹⁶⁰ Alan Tomlinson in John Sugden, Football, Ressentiment and Resistance in the Break-up of the Former Soviet Union, v: *Culture, Sport, Society* 3 (2000) 89-108, 91, citirano po: Vrcan 2003, 108.

jugoslovanstva. Vse to se je spremenilo, od skupine do skupine sicer različno, šele tik pred koncem Jugoslavije, nekje od preloma osemdesetih in devetdesetih let naprej.

4. ZAKLJUČEK

Če nadaljujem z mislimi, ki sem jih prodal že v uvodu diplomskega dela, kjer sem izpostavil kako velik pomen je imel, ima in verjetno tudi vedno bo imel nogomet v družbi, lahko sedaj v zaključku na podlagi konkretne analize določene države temu le pritrdim. Še več, zaradi specifičnosti družbenopolitičnih razmer v Jugoslaviji, ki sem jih predstavil, lahko trdim, da je nogometno navijaštvo in z njem povezano nasilje igralo v Jugoslaviji celo večjo vlogo kot v ostalih evropskih državah. Kajti, čeprav neverjetno v vseh teh letih ni bilo nobenih smrtnih žrtev navijaškega nasilja, kot se je to pogosto dogajalo po stadioni širom Evrope, nista bila navijaštvo in huliganizem nič manjša, nasprotno, njuna prepletenost s politiko in obremenjenost z nacionalnostjo sta močno prekašala evropsko prakso.

Glede na to, da sem se skozi celotno diplomsko delo vrtel okoli nacionalizma ter družbenih, ekonomskih in političnih razmer v Jugoslaviji oziroma njihove povezanosti z nogometom in nogometnim navijaštvom, naj za konec podam nekaj ključnih ugotovitev in hipotetičnih vprašanj. Nacionalizem je res bil posledica družbenih, ekonomskih in političnih razmer v državi, ki jih sicer obravnavam kot vzrok za vse pogostejše in intenzivnejše navijaške spopade med navijaškimi skupinami, vendar pa so med njim in omenjenimi razmerami določene razlike. Kajti po eni strani drži, da so se sočasno s poglobljanjem krize v državi, spopadi med navijači intenzivirali, toda vprašanje je, ali ne bi, glede na primerjavo s situacijo v drugih zahodnoevropskih državah, kjer take krize ni bilo, navijaštvo pa je bilo kljub temu v razcvetu, do tega prišlo tudi, če se razmere v Jugoslaviji ne bi slabšale.

Zato na tem mestu posebno vlogo dobi nacionalizem kot vzrok za zaostrovanje odnosov med navijaškimi skupinami, ki so prihajale iz različnih republik, saj je bil nacionalizem kot prevladujoča politika od druge polovice osemdesetih let v Jugoslaviji tisti, ki je povzročil odločilen obrat v navijaškem svetu, s čimer je ta odstopal od ostalega evropskega navijaštva. Ta je pomen nacionalnosti v mednavijaških odnosih vpeljal ali pa ga vsaj dvignil na tako raven, da je nacionalnost prestopila okvire, ko je bila bolj ali manj le faktor ločevanja med skupinami ter postala njihovo bistvo in vodilo. Kot dokaz, kako velik je bil vpliv nacionalizma oziroma nacionalistične politike, ki je izkoristila navijaške skupine za dosego svojih ciljev, je bilo zagotovo homogeniziranje ali skupno nastopanje navijaških skupin iz posameznih republik proti navijaškim skupinam iz drugih republik, do česar je sicer v najbolj čisti obliki prišlo le na Hrvaškem, saj je nasploh kaj takega v navijaškem svetu nepredstavljivo. Nenazadnje je do prevlade nacionalnosti v navijaštvu na samem koncu prišlo

tudi v Bosni in Hercegovini, ki bi si sicer zaradi svoje specifične in drugačne navijaške scene zaslužila posebno obravnavo, v kateri bi bilo potrebno preveriti v kolikšni meri zanjo sploh veljajo ugotovitve, podane na podlagi izsledkov raziskav navijaštva v Srbiji in predvsem na Hrvaškem.

Zanimiva je tudi razmeroma splošno razširjena ideja, po kateri so navijaški spopadi v drugi polovici osemdesetih in na začetku devetdesetih let napovedovali krvav razpad Jugoslavije. Avtorji, uporabljeni v diplomskem delu so tezo posredno ali kar neposredno potrdili in tudi sicer temu v prid govorijo številni navijaški incidenti, ki so bili na eni strani nacionalno obarvani in odraz družbe nasploh, po drugi strani pa so v njih nastopali subjekti, ki so bili kasneje med prvimi na bojnih črtah. Vendar pa, če je navijaštvo napovedovalo in tudi bilo nekakšen uvod v razpad Jugoslavije, pa bi ga bilo obsoditi, da je povzročilo vojno, popolnoma nesmiselno in nepošteno. Kajti ne glede na vso njegovo prepletenost z nacionalizmom v zadnjih letih pred razpadom države ter množičnostjo in razsežnostjo z njim povezanega fizičnega in verbalnega nasilja, je bilo na koncu še vedno le del družbe, zaradi česar ni bilo imuno na družbenopolitična dogajanja, ki so se odvijala okoli njega.

Politika je tista, ki je z nacionalizmom pripeljala do stanja v navijaštvu oziroma v družbi nasploh, kakršno je bilo v letih pred razpadom države, s čimer je tudi glavni krivec za krvav razpad Jugoslavije. Če bi namreč slednja, hipotetično gledano, še pravočasno in na miren način razrešila ekonomsko, družbeno in politično krizo, v prvi vrsti mednacionalno vprašanje oziroma preprečila, da bi do prevlade nacionalizma v politiki in družbi sploh prišlo, bi verjetno navijaškim skupinam odvzela prevladujočo nacionalistično konotacijo ali pa jo vsaj spravila nazaj na stopnjo, ko je bila nacionalnost le ena izmed sredstev samodefiniranja navijaških skupin in ločevanja med njimi. Seveda pa se pri tem že zastavlja novo vprašanje, ali bi bilo to v stvarnem svetu sploh izvedljivo, še posebej, ko je enkrat nacionalizem že presegel funkcijo samo političnega programa in prežl skorajda celotno družbo, ki politiki ni več dovoljevala in omogočala vrnitve nazaj. In ravno slednje se je bilo lepo pokazalo na primeru nogometa in nogometnega navijaštva.

5. VIRI IN LITERATURA

5.1 Samostojne publikacije

- Anđelko Milardović, *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje* (Zagreb 1991).
- Aleš Bučar-Ručman, *Nasilje in mladi* (Novo mesto 2004).
- Christian Dons Christensen in Søren Rinder Bollerup, *Nationalism in Eastern Europe: Causes and Consequences of the National Revivals and Conflicts in Late – Twentieth – Century Eastern Europe* (New York 1997).
- Dougie Brimson, *Nogometno nasilje u Europi: kako se razvijao nogometni huliganizam* (Zagreb 2006).
- Dražen Lalić, *Torcida: Pogled iznutra* (Zagreb 1993).
- Ellis Cashmore, *Making sense of sport* (London in New York 1990).
- Eric John Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost* (Ljubljana 2007).
- Franklin Foer, *Nogomet od Arkana do Berlusconi: nacionalizem, politika in denar na nogometnih igriščih* (Mengeš 2005).
- Jože Pirjevec, *Jugoslavija: [1918-1992]: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper 1995).
- Konrad Kolšek, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji* (Maribor 2001).
- Norman Bonney, Mike Hepworth in Richard Giulianotti, *Football, Violence and Social Identity* (London in New York 1994).

- Matjaž Plesec in Mojca Doupona Topič, *Nogomet in družba: preporod nogometa v Sloveniji* (Ljubljana 2002).
- Roman Vodeb, *Ideološke paradigme v športu: ...ko poseže vmes država* (Trbovlje 2000).
- Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa* (Zagreb 2003).
- Srđan Vrcan, *Nacija, nacionalizam, moderna država: između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija* (Zagreb 2006).
- Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu* (Zagreb 2003).

5.2 Članki v revijah in zbornikih

- Benjamin Perasović in Sunčica Bartoluci, Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu, v: *Sociologija i prostor* 45 (2007) 105-119. Dostopno prek: Digitalna knjižnica Univerze v Ljubljani.
- Benjamin Perasović, Mladinske subkulture in vojna v Hrvatski II., v: *Naši razgledi* 13 (1992) 408-410.
- Benjamin Perasović, Novo, apokaliptično urbano pleme, v: *Naši razgledi* 16 (1992) 523-524.
- Benjamin Perasović, Furio Radin, Ivan Magdalenic in Željko Buzov, Socijalni i psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike, v: *Pitanja* 18 (1988) 5-54.

- Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, v: *Borec* 3/45 (1992) 286-298.
- Igor Guzelj, Kaligula na Maksimiru, v: *Delo*, 15. maj 1990.
- Marinko Šišak, Srđan Vrcan: »Sport i nasilje danas u nas«, Zagreb 1990, v: *Kulturni radnik: časopis RK SSOH za idejno-teorijsku i društvenu djelatnost*, 43 (1990) 217-233.
- Pavle Čelik, Skupina stalnih navijačev športnih klubov Olimpije z varnostne plati, v: *Jugoslovansko posvetovanje Nasilje in šport = Nasilje i šport: Gozd Martuljek 1989* (Ljubljana 1989) 32-36.
- Pavle Čelik, Dogajanja v zavesti slovenskih miličnikov, v: *Revija Varnost* 3 (2006) 13-14. Dostopno prek:
<http://www.mnz.gov.si/fileadmin/mnz.gov.si/pageuploads/SOJ/pdf/varnost/varnost3.pdf> (29. junij 2008).
- Peter Potočnik, Prava vojna na stadionu, v: *Delo*, 14. maj 1992.
- Peter Potočnik, Za izgred v Maksimiru so najbolj krivi miličniki, v: *Delo*, 15. maj 1992.
- Peter Stankovič, Sport and Nationalism: The Shifting Meanings of Soccer in Slovenia, v: *Bal canis: revija za kulture = revija za kulturi* 2 (2002) 66-73.
- Food, blood and war, v: *The Observer*, 18. januar 2004. Dostopno prek:
<http://observer.guardian.co.uk/osm/story/0,,1123137,00.html> (26. junij 2008).

5.3 Internetni viri

- *Bad Blue Boys*. Dostopno prek: http://hr.wikipedia.org/wiki/Bad_Blue_Boys#13._svibnja_1990 (21. junij 2008).
- *Bad Blue Boysi*. Dostopno prek: <http://bigblog.tportal.hr/boys?BlogCalendarDate=18.10.2006> (21. junij 2008).
- *Bad Blue Boys 1*. Dostopno prek: <http://www.badblueboys.hr/> (28. junij 2008).
- *Bad Blue Boys 2*. Dostopno prek: <http://badblueboys.com.hr/portal/> (28. junij 2008).
- *Boban – »Jedini nogometaš koji je započeo građanski rat«*. Dostopno prek: <http://www.ipazin.net/?p=512> (21. junij 2008).
- *Delije 1*. Dostopno prek: http://www.oaza.co.yu/sport/delije/index.php?page_id=1&lang_id=1 (27. junij 2008).
- *Delije 2*. Dostopno prek: <http://www.delije-caffe.co.yu/> (27. junij 2008).
- *Delije Kafe Galerija 1*. Dostopno prek: http://www.delije-caffe.net/galerija/index.php?spgmGal=1990-1991/zvezda_dinamo&spgmPic=0&g=grafiti#spgmPicture (21. junij 2008).
- *Delije Kafe Galerija 2*. Dostopno prek: <http://www.delije-caffe.net/galerija/index.php?spgmGal=1989-1990&spgmPic=5&g=grafiti#spgmPicture> (21. junij 2008).
- *Druže Tito mi ti ludujemo*. Dostopno prek: <http://mokowski.blogger.hr/post/druze-tito-mi-ti-ludujemo/281003.aspx> (21. junij 2008).
- *Grobari 1*. Dostopno prek: <http://www.grobari1970.org.yu/html/index.php> (27. junij 2008).

- *Grobari 2*. Dostopno prek: <http://www.juznifront.com/index1.htm> (27. junij 2008).
- *History of Gravediggers (part 2)*. Dostopno prek: <http://www.grobari1970.org.yu/html/editorial.php?eType=1&editId=49> (21. junij 2008).
- *Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar domovinskog rata*. Dostopno prek: <http://www.centardomovinskograta.hr/> (26. maj 2008).
- *Izgredi na utakmici Dinamo – Crvena Zvezda*. Dostopno prek: http://hr.wikipedia.org/wiki/Izgredi_na_utakmici_Dinamo-Crvena_Zvezda (21. junij 2008).
- *Povijest kluba*. Dostopno prek: <http://www.nk-dinamo.hr/klub-povijest/Default.aspx> (21. junij 2008).
- *Priča*. Dostopno prek: http://www.oaza.co.yu/sport/delije/index.php?lang_id=1&page_id=100 (21. junij 2008).
- *Torcida 1*. Dostopno prek: <http://torcida.org/site/> (28. junij 2008).
- *Torcida 2*. Dostopno prek: <http://www.torcida.freervers.com/> (28. junij 2008).